

บทสังเคราะห์รายงานการวิจัย

**ชุดโครงการเครือข่ายปริญญาโทไทยศึกษา : เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์**

**ยงยุทธ ชูแว่น
ประมวล มณีโรจน์**

ภายใต้การสนับสนุนเงินทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.)

2546

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	
บทคัดย่อ	
Abstract	
ปัญหา คำถาม และแนวคิดในการสังเคราะห์	๑
ลักษณะทางกายภาพและกลุ่มชนของกลุ่มทะเลสาบสงขลา	๗
เส้นทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	๑๒
- ยุค 'สังคมเกษตรแบบเปิด' (ก่อนทศวรรษ ๒๕๗๐)	๑๒
- ยุคการเปลี่ยนแปลงผ่าน (ทศวรรษ ๒๕๗๐-๒๕๐๐)	๒๔
- ยุคการเปลี่ยนแปลง (หลังทศวรรษ ๒๕๐๐)	๔๑
บทสรุป	๕๔
เอกสารที่ใช้ในการสังเคราะห์	๕๗

คำนำ

เอกสารชิ้นนี้สังเคราะห์เรียบเรียงมาจากการทำวิทยานิพนธ์ จำนวน ๕ เล่ม ในโครงการวิจัยชุดเครือข่ายปริญญาโทไทยศึกษา : เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์ และจากการศึกษาเพิ่มเติมในภาคสนามและเอกสารจำนวนหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะทดลองตอบคำถามเกี่ยวกับปัญหาของไทยศึกษาบางประเด็นที่กำลังถกเถียงกันอยู่ในปัจจุบัน โครงการวิจัยชุดนี้โดยการริเริ่มและสนับสนุนเงินทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) จึงขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้

นอกจากจะเป็นการสนับสนุนในการทำวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท และได้ข้อมูลที่สามารถนำมาสังเคราะห์เรียบเรียงจนเกิดเป็นภาพรวมเกี่ยวกับเส้นทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้ชัดเจนในระดับหนึ่งตามจุดมุ่งหมายที่วางไว้ข้างต้นแล้ว ชุดโครงการนี้ก็ยังมีสัมพันธ์สอดคล้องและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งกับ กลุ่มโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ที่ได้รับการสนับสนุนจากแหล่งเงินทุนเดียวกัน โดยมีเป้าหมายสำคัญคือ การเขียนภาพรวม "ประวัติศาสตร์ทะเลสาบ สงขลา" ซึ่งเป็นการวิจัยในระยะสุดท้ายต่อไป

ในการสังเคราะห์เรียบเรียงเส้นทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในบริเวณดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะทำให้เกิดภาพใหม่ในลักษณะที่ท้าทายต่อแนวความคิดเดิม และมองเห็นความหลากหลายของท้องถิ่นไทยมากยิ่งขึ้น แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการศึกษาในเมืองต้นที่จะต้องค้นคว้าเพิ่มเติม ตลอดจนมีการปรับปรุงแก้ไข ทั้งในส่วนของวิธีการนำเสนอ รายละเอียดของข้อมูล และการอ้างอิงต่าง ๆ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ได้ผลการศึกษาที่มีความหนักแน่นแม่นยำจนสามารถตีพิมพ์เผยแพร่ได้ในโอกาสต่อไป

ยงยุทธ ชูแว่น

ประมวล มณีโรจน์

"ศูนย์ทะเลสาบศึกษา" พัทลุง / ฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ 2546

บทคัดย่อ

บทหลังเคราะห์เรื่อง “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์” ได้เรียบเรียงมาจากวิทยานิพนธ์จำนวน ๕ เล่ม (ในชุดโครงการวิจัยเครือข่ายปริญญาโทไทยศึกษา : เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๖)

ในบทหลังเคราะห์นี้ มีประเด็นต่าง ๆ ของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในมิติประวัติศาสตร์ที่มีลักษณะเฉพาะไม่เหมือนกับที่รับรู้กันมาแล้วในพื้นที่อื่นๆ ของประเทศ ซึ่งควรจะได้รับ ความสนใจ และทบทวนกันเป็นพิเศษต่อไปในประเด็นดังต่อไปนี้

๑. ลักษณะการผลิตที่เป็นเสมือนแบบพอเพียงและจิตสำนึกเชิงอนุรักษ์ที่เห็นนั้น ไม่ใช่เป็นอุดมการณ์ของชุมชนตามที่เคยเข้าใจ หากเกิดจากการมีข้อจำกัดในพลังการผลิต และเทคโนโลยีทางการผลิตเป็นสำคัญ เช่นเดียวกับ “การแลกเปลี่ยนให้ปัน” ที่มีเงื่อนไขของ “บริบท” อันซับซ้อนอยู่เบื้องหลัง ฉะนั้น “การมีน้ำใจ” จึงเป็นวาทกรรมมากกว่าสิ่งที่อยู่ในสำนึกอย่างแท้จริง

๒. ชุมชนถูกกระตุ้นให้ปรับตัวในด้านการผลิตไปสู่ระบบตลาดตลอดเวลา ซึ่งไม่ขัดแย้งกับความใฝ่ฝันของชาวบ้านที่ต้องการมีชีวิตทางด้านวัตถุที่ดีกว่าเดิม ด้วยเหตุนี้พวกเขาจึงตอบสนองนโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐตลอดมา นับแต่การปฏิรูปการปกครองมาแล้ว หากพัฒนาการดังกล่าวได้เกิดขึ้นอย่างช้า ๆ มีระยะ “การเปลี่ยนผ่าน” ที่สั้นไม่น้อยกว่า ๔ ทศวรรษก่อน “การเปลี่ยนแปลง” อย่างแท้จริงภายหลังทศวรรษ ๒๕๐๐

๓. รัฐได้เข้ามามีอิทธิพลและครอบงำเหนือชุมชนหมู่บ้านอย่างต่อเนื่องยาวนานมา ก่อนสมัยรัชกาลที่ ๕ และได้เพิ่มการควบคุมเข้มข้นมากขึ้นตามลำดับ ชุมชนหมู่บ้านในลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงไม่เป็นอิสระจากรัฐ และไม่มีร่องรอยอุดมการณ์ของชาวบ้านในเรื่องดังกล่าวนี้ที่มีน้ำหนักเพียงพอ การต่อต้านหลบหนีจากอำนาจรัฐกลับเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า พวกเขาแบกรับภาระต่อรัฐไม่ไหวมากกว่าการมีสำนึกในเรื่องอนาธิปไตย (Anarchism)

๔. เศรษฐกิจหมู่บ้านในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีเส้นทางเป็นของตัวเองที่ตรวจสอบได้อย่างเป็นองค์รวมกับบริบทด้านอื่นๆ จึงควรมีการศึกษาทบทวนอย่างเข้มข้นอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้ได้ผลการศึกษาที่แม่นยำน่าเชื่อถือ ไม่ด่วนสรุปเร็วเกินไป และในการวางนโยบายการพัฒนาเกี่ยวกับเศรษฐกิจหมู่บ้านต่อไปก็ควรวางอยู่บนพื้นฐานของความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่เป็นลักษณะเฉพาะดังกล่าวนั้น ไม่ใช่กำหนดหรือวางกรอบให้ชุมชนเดินไปตามทางแนวคิดทฤษฎี ที่มีลักษณะไม่สอดคล้องกับทุนทางวัฒนธรรมของชุมชนในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งอาจนำไปสู่ความอ่อนแอมากกว่าความเข้มแข็งตามที่มุ่งหวัง

Abstract

This is an abstract of a synthesis entitled "The economy of village communities along Songkla Lake Basin in historical perspectives" which is drawn from 5 theses (in the Master Program research series on Thai studies, Thailand Research Fund, 2003).

In this synthesis, there are many points of the economy of village communities in historical perspectives which deserve specific attentions and reflections as follows:

1. The apparently sufficient production mode and conservative consciousness were not the ideologies of village communities as understood. On the contrary, they came primarily from the limitation of the production mode and the production technology. So did 'the exchanges and sharings' which were conditioned by the underlining complexity of the 'context'. Therefore, '*kan mee namjai*' was more a discourse than a true consciousness.
2. Village communities were constantly activated to accommodate their production to the market which was not in conflict with the desires of the villagers who wanted to have better material lives. Thus they were responsive to the economic policy of the state since the government reform. Nonetheless, the development was a slow process with a confused 'transition' for no less than 4 decades before real 'changes' came around the 1960's (B.E.2500's).
3. The State had influenced and dominated village communities for a long time prio to the reign of King Rama V, and had increased its stronghold continuously. Village communities along Songkla Lake Basin therefore have never been independent from the State, and no evidences of villagers' relevant ideologies are sufficient. On the other hand, the protests and avoidance against State's power reflected the fact that they could no longer tolerate the exploitation of the State rather than there existed a consciousness of anarchism.
4. The economy of the village communities along Songkla Lake Basin had its own direction which could be examined in totality along with other contexts. It is suggested that an intensive review and revision is needed before a reliable and accurate study can be reached without presumptions. Besides, further development policies concerning village economy should be planned on the basis of the historical background with its above specificity, not determined nor set for the communities to follow theories that are not compatible with the cultural capital of each locality. Otherwise, that would lead to its weakness rather than its strength.

๓. ปัญหา คำถาม และแนวคิดในการสังเคราะห์

๓.๓ ปัญหาและคำถาม

ท้องถิ่นศึกษาได้ทวีความสำคัญยิ่งขึ้นในปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะการพัฒนาในแนวทางใหม่ที่มีมุ่งให้ชุมชนเข้มแข็ง พึ่งตนเอง และใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืนนั้น หลีกเลียงไม่ได้ที่จะต้องดำเนินไปบนพื้นฐานความเข้าใจต่อวิถีชีวิตและปัญหาของชาวบ้านอย่างแท้จริง

บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ประกอบด้วยพื้นที่ในจังหวัดพัทลุงทั้งหมด บางส่วนของจังหวัดนครศรีธรรมราชและจังหวัดสงขลา นับเป็น 'ท้องถิ่น' หนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะและมีความสำคัญในทุกๆด้านมาตั้งแต่ในอดีต ด้วยเหตุนี้เมื่อบริเวณดังกล่าวต้องประสบกับภาวะวิกฤติตั้งเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไป ทำให้ภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนต่างให้ความสนใจในการพัฒนา เพื่อฟื้นฟูชุมชนหรือสังคมหมู่บ้านที่กำลังล่มสลายให้สามารถปรับตัว ยืนอยู่ได้อย่างมั่นคง และพร้อมที่จะเผชิญกับความเปลี่ยนแปลง รวมทั้งอาจมีบทบาทที่สำคัญต่อไปในอนาคต ความสนใจจากฝ่ายเอกชนและภาครัฐในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นต่อบริเวณนี้ สามารถเห็นได้อย่างชัดเจนจากจำนวนงานวิจัยและโครงการพัฒนาด้านต่างๆที่ต้องใช้งบประมาณอย่างมหาศาลและดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องจวบจนปัจจุบัน

ในส่วนของการศึกษาวิจัยนั้น ประเด็นเศรษฐกิจหมู่บ้านและปัจจัยอื่นๆที่เกี่ยวข้องดูจะได้รับความสนใจมากที่สุดประเด็นหนึ่ง ทั้งนี้เพราะต่างมองเห็นตรงกันว่า เรื่องราวทางเศรษฐกิจระดับหมู่บ้านนั้น ถือเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญสูงสุดในการดำรงอยู่ของชีวิตและสังคมโดยทั่วไป ฉะนั้นการศึกษาสภาพเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไม่ว่าจะจะเป็นลักษณะการผลิต การแลกเปลี่ยนค้าขาย วัฒนธรรมชุมชน การจัดการทรัพยากร ปัจจัยและผลกระทบในลักษณะต่างๆ ตลอดจนปัญหาที่เกี่ยวข้องอื่นๆ ย่อมจะทำให้เกิดความเข้าใจเศรษฐกิจชุมชนและสังคมหมู่บ้านได้ดียิ่งขึ้น ซึ่งสามารถนำเอาความรู้ดังกล่าวไปแก้ไขปรับปรุง ตลอดจนพัฒนาเศรษฐกิจของสังคมหมู่บ้านให้เข้มแข็ง อันหมายถึงยกระดับคุณภาพชีวิตให้สูงขึ้นตามเป้าหมายของการพัฒนาในแนวทางใหม่ การศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านจึงถูกให้ความสำคัญด้วยเหตุผลดังกล่าวมา

อย่างไรก็ตาม การศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเท่าที่ผ่านมา ยังมีปัญหาหรือข้อบกพร่องอยู่มาก กล่าวคือ ยังขาดการศึกษาในลักษณะที่มีมิติทางประวัติศาสตร์และขาดการอธิบายที่สอดคล้องสัมพันธ์กับสังคมท้องถิ่น งานเกือบทั้งหมดมักเป็นการศึกษาสภาพทางเศรษฐกิจและปัญหาในปัจจุบันเสียเป็นส่วนใหญ่ ตลอดจนเสนอแนวทางแก้ไขและปรับปรุงในอนาคต การศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ย่อมไม่อาจมองเห็น

กระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจหมู่บ้านในอดีต ว่าได้เปลี่ยนแปลงสืบเนื่องสัมพันธ์กับชุมชนมาอย่างไร และมีปัจจัยเงื่อนไขอะไรทำให้เศรษฐกิจดังกล่าวยังคงดำรงอยู่หรือเปลี่ยนแปลงไป และชาวบ้านปรับตัวอย่างไร ปัญหาของการศึกษาดังกล่าวนี้ย่อมทำให้ขาดพลังในการอธิบายลักษณะเศรษฐกิจของหมู่บ้าน อันเป็นเหตุให้ข้อเสนอแนะแนวทางการแก้ไขหรือส่งเสริมในอนาคตไร้ทิศทางและขาดน้ำหนักไปมาก เนื่องจากไม่ได้สังเคราะห์จากประสบการณ์ของชุมชนซึ่งซับซ้อนและมีพลวัตมาตั้งแต่อดีต

ปัญหาหรือข้อบกพร่องในการศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้าน (ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา) ดูเหมือนจะได้รับการแก้ไขไปบ้างแล้วระดับหนึ่งในงานของ จักรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ธานีกรบรรดิษฐ์ เรื่อง **เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต (๒๕๔๐)** ที่ได้พัฒนาทั้งกรอบแนวคิดที่ใหม่กว่าและการกำหนดขอบเขตทางกายภาพที่จำเพาะเจาะจงมากขึ้น จะอย่างไรก็ตาม งานชิ้นนี้กลับมีประเด็นสำคัญที่ท้าทายต่อการวิพากษ์วิจารณ์เป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ นอกจากจะเป็นการเสนอภาพในอดีตที่ค่อนข้างจะขาดลักษณะพลวัตแล้ว การอาศัยแนวคิดเชิงทฤษฎีที่เรียกว่า 'วัฒนธรรมชุมชน' และ 'อนาธิปัตย์นิยม' (Anarchism) มาใช้เป็นกรอบในการศึกษานั้น ดูจะหลวมและยังต้องใช้หลักฐานอื่นๆ ใ้รอบด้านยิ่งขึ้น ทั้งจะต้องวิพากษ์ตรวจสอบหลักฐานนั้นๆ ให้นำเชื่อถือเพิ่มขึ้นอีกด้วย ด้วยเหตุนี้ข้อสรุปภาพเศรษฐกิจหมู่บ้านในงานชิ้นดังกล่าวจึงยังเป็นที่น่าสงสัย ไม่ว่าจะในเรื่องของความพอเพียง ความเป็นอิสระของชุมชน รวมทั้งความมีน้ำใจก็มักเป็นการมองในระบบคุณค่าโดยปราศจากเงื่อนไข ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ แม้ว่าจะกำหนดขอบเขตทางกายภาพให้แคบลงมาแล้ว แต่การสรุปก็ยังคงเป็นการให้ภาพรวมที่ขาดลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นต่างๆ ่าเหมือนหรือแตกต่างกันหรือไม่อย่างไร ด้วยเหตุนี้แม้ว่าจะเป็นงานที่มีคุณูปการต่อการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในมิติประวัติศาสตร์ของภาคใต้และบริเวณสามจังหวัดในลุ่มทะเลสาบสงขลาโดยตรง แต่กล่าวได้ว่าองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นนั้นยังคลุมเครือ เพราะขาดการตรวจสอบที่เข้มข้นระหว่างทฤษฎีกับข้อมูล จุดอ่อนในเรื่องนี้ได้เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันมากขึ้นในระยะหลัง จึงนับเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งของไทยศึกษาเกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านในปัจจุบัน

จากความสำคัญทั้งในแง่ของท้องถิ่นศึกษาและปัญหาในการศึกษาดังที่ได้กล่าวมา จึงเห็นว่าควรศึกษาวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์อย่างเป็นระบบ ซึ่งในที่นี้จะศึกษาในลักษณะของชุดโครงการวิทยานิพนธ์ปริญญาโทที่มีมุมมองมาจากศาสตร์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องในหลายสาขา^๑ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับเป็นครั้งแรกๆ ที่ได้มี

^๑ หมายถึงวิทยานิพนธ์ชุดโครงการเครือข่ายปริญญาโท ๕ เรื่อง และเรื่องทดลองศึกษาเพิ่มเติมอีก ๒ เรื่อง คือ ๑) ศึกษา

ลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ โดย พิเชฐ แสงทอง สาขาไทยศึกษา

การศึกษาภาพสะท้อนเศรษฐกิจและสังคมท้องถิ่นจากวรรณกรรมและคติชนอย่างจริงจัง นอกจากนั้นการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่พยายามแยกย่อยทำความเข้าใจถึงวิถีการผลิตหลายแบบใน 'ท้องถิ่น' แห่งหนึ่ง โดยให้ความสำคัญกับข้อมูลที่หลากหลายมากขึ้นเช่นนี้ ก็นับเป็นความก้าวหน้าของท้องถิ่นศึกษาที่จะนำไปสู่ความเข้าใจชุมชนหมู่บ้านอย่างลึกซึ้งต่อไป

อย่างไรก็ตาม ภาพสะท้อนลักษณะทางด้านเศรษฐกิจจากวรรณกรรมและการศึกษาวิถีการผลิตแบบต่าง ๆ ที่ได้จากการทำวิทยานิพนธ์ในแต่ละหัวข้อก็ยังเป็นองค์ความรู้หรือข้อมูลที่ยังแยกย่อยเป็นส่วน ๆ ไม่สามารถมองเห็นลักษณะเครือข่ายความสัมพันธ์ทั้งหมดของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งเป็น 'ท้องถิ่น' ที่มีความเป็นเอกภาพและสำคัญแห่งหนึ่งได้ ด้วยเหตุดังนั้น จึงเห็นว่ามีคามจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเอาข้อมูลและข้อสรุปจากวิทยานิพนธ์ทั้งหมด นำมาวิเคราะห์สังเคราะห์เป็นภาพรวมของระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์ เพื่อทราบถึงโครงสร้างและกลไกของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณนี้ ไม่ว่าจะเป็จุดมุ่งหมายของการผลิต ลักษณะการผลิต การแลกเปลี่ยนค้าขาย กระบวนการใช้และการแจกจ่ายทรัพยากร การผลิตซ้ำ การพึ่งตนเอง ตลอดจนแรงขับเคลื่อนต่างๆเหล่านี้ว่ามีเส้นทางของตัวเองอย่างไร รวมทั้งอธิบายการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่เป็นมาในอดีตจวบจนปัจจุบัน ตลอดจนปัจจัยและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒) วิเคราะห์ภาพสะท้อนเศรษฐกิจสังคมชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่นประเภทร้อยกรองในยุคการพิมพ์ (พ.ศ.๒๔๗๒-๒๕๐๓) โดย วินัย สุกใส สาขาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ ๓) การแลกเปลี่ยนผลผลิตของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาในสมัยเรือเมล์ (พ.ศ.๒๔๖๕-๒๕๑๖) โดย อุทิศ สังข์รัตน์ สาขาไทยคดีศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ ๔) ศึกษาการผลิตของชุมชนทะเลน้อยตั้งแต่ตั้งอำเภอทะเลน้อยถึงตั้งเขตห้ามล่าสัตว์ป่าทะเลน้อย (พ.ศ.๒๔๙๐-๒๕๑๗) โดย สวัสดิ์ พันฤทธิ์ดำ สาขาไทยคดีศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ ๕) ศึกษาการผลิตของชุมชนเชิงเขาบรรทัดในจังหวัดพัทลุงตั้งแต่การจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชจนถึงการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (พ.ศ.๒๕๑๙-๒๕๐๕) โดย บรรเท็ง ศิริมุสิกะ สาขาไทยคดีศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ ๖) ประวัติศาสตร์ชุมชนในบริเวณป่าพรุควนเคร็งในเขตรอยต่อจังหวัดพัทลุง สงขลา และนครศรีธรรมราช โดย สมคิด ทองสง พิเชฐ แสงทอง และวีระ แสงเพชร (ทดลองศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหรือหมู่บ้านในช่วงเวลาประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา) และ ๗) โรคและการบริหารในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ.๒๔๓๒-๒๕๒๕ โดย สุวิทย์ มาประสงค์ (ทดลองศึกษาถึงศักยภาพในการดูแลตัวเองจากโรคภัยไข้เจ็บของชุมชนในช่วงเวลาประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา)

๓.๒ แนวคิดในการสังเคราะห์

การสังเคราะห์ภาพรวมระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาจากชุดโครงการวิทยานิพนธ์ปริญญาโทนี้ จะประยุกต์ใช้แนวความคิด 'การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม' ซึ่งเป็นแนวคิดที่มุ่งเปิดพรมแดนของการศึกษาประวัติศาสตร์ไปสู่ด้านเศรษฐกิจและสังคม จึงมีความเหมาะสมเป็นอย่างยิ่งที่จะนำมาประยุกต์ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แนวคิดในการสังเคราะห์ภาพรวมระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาดังกล่าว เกิดจากการรวบรวมและผสานเอาแนวคิดและความเห็นต่างๆ ของนักวิชาการคนสำคัญในสังคมไทยปัจจุบัน เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีศักร วัลลิโภดม, ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, อานันท์ กาญจนพันธ์ ฯลฯ ผู้ซึ่งเกี่ยวข้องและศึกษาวิจัยสังคมท้องถิ่นไทยมานาน นำมาสังเคราะห์และประมวลขึ้นมาเป็นแนวคิดที่เรียกว่า 'การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม' ในที่สุด

แนวความคิด 'การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม' มีลักษณะสำคัญโดยสังเขป คือกำหนด 'หน่วย' หรือขอบเขตทางกายภาพเป็น 'ท้องถิ่น' หนึ่งๆ โดยอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ของระบบต่างๆ ที่ขึ้นมาเป็นตัวกำหนด เช่น เศรษฐกิจ วัฒนธรรม สังคม การเมือง เป็นต้น แม้ว่าจะไม่มีระบบใดในโลกที่สมบูรณ์ร้อยเปอร์เซ็นต์ แต่ระบบดังกล่าวต้องเต็มหรือสมบูรณ์ในตัวของมันเองระดับหนึ่ง เช่น เลี้ยงตัวเองได้ แลกเปลี่ยนกันในระบบพอสมควร หรือมีลักษณะร่วมทางเศรษฐกิจ สังคมและ/หรือวัฒนธรรมที่ชัดเจน ฯลฯ สิ่งเหล่านี้คือความเป็น 'ท้องถิ่น' ที่เราจะต้องศึกษา

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม เป็นการศึกษาที่โยงระบบต่าง ๆ ของสังคมเข้าหากันอย่างสอดคล้องกลมกลืน เพราะเนื้อหาหรือกิจกรรมในแต่ละด้านของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ศาสนา วัฒนธรรม ฯลฯ ล้วนมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น แม้ว่าอาจศึกษาเจาะลึกไปยังเนื้อหาด้านหนึ่งด้านใดเพียงด้านเดียว เช่นกรณีเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านนี้ แต่ผู้ศึกษาควรสำนึกเสมอว่าเนื้อหาที่ศึกษานั้นไม่ได้เกิดขึ้นอย่างโดดๆ หากเกิดขึ้นท่ามกลางบริบทของกิจกรรมด้านอื่นๆ ตลอดเวลา นอกจากจะศึกษาเนื้อหาในลักษณะดังกล่าวแล้ว ก็ยังต้องศึกษาความสัมพันธ์ของระบบต่าง ๆ ใน 'ท้องถิ่น' กับ 'ท้องถิ่น' อื่น ๆ และกับศูนย์กลางอำนาจรัฐอีกด้วย ทั้งนี้เพราะระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรม สังคม การเมือง ฯลฯ ของท้องถิ่นหนึ่งๆ ต้องพึ่งพาท้องถิ่นอื่นๆ อยู่เสมอ ความสัมพันธ์ดังกล่าวอาจมีในลักษณะเท่าเทียมกัน มีอิทธิพลต่อกัน หรือเป็นอิสระจากกันก็ได้ มีแนวโน้มว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะเริ่มรังเกียจส่วนที่ 'ท้องถิ่น' ต้องสัมพันธ์กับ

ส่วนกลางหรือศูนย์อำนาจรัฐ ซึ่งเท่ากับปฏิเสธหรือมองข้ามบริบทที่เป็นจริงทางประวัติศาสตร์ อันจะทำให้ผลทางการศึกษากพร่องไปอย่างน่าเสียดาย

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม เน้นศึกษาความเปลี่ยนแปลงและผลของความเปลี่ยนแปลง อันที่จริงในการศึกษาเนื้อหาต่าง ๆ และประเด็นความสัมพันธ์ ย่อมหมายถึงการศึกษาความเปลี่ยนแปลงอยู่ด้วยแล้ว เช่น การศึกษาระบบเศรษฐกิจในทางประวัติศาสตร์ไม่ได้หมายถึงแต่เพียงการอธิบายกลไกการทำงานของระบบทั้งหมดในระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น แต่หมายถึงการอธิบายความคลี่คลายนี้ในระยะเวลาที่สืบเนื่องกันอีกด้วย กล่าวคือ พิจารณาเงื่อนไขต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกที่นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลง แม้ในตัวระบบที่ดูเหมือนจะหยุดนิ่งไม่เปลี่ยนแปลงนั้น ก็อาจมีส่วนประกอบที่เอื้อต่อความเปลี่ยนแปลงได้เมื่อมีเงื่อนไขอันเหมาะสมเกิดขึ้น ความสานึกถึงพลังของความเปลี่ยนแปลงที่แฝงเร้นอยู่ในเรื่องที่ศึกษาเช่นนี้ จะทำให้ประวัติศาสตร์ส่วนที่ศึกษามีพลวัตในตัวเอง

จากการที่ต้องศึกษาเนื้อหาหลายด้านอย่างเป็นองค์รวมและมีพลวัตดังกล่าว จึงนอกจากจะต้องให้ความสำคัญกับหลักฐานทุกประเภท ทั้งเอกสารของราชการและหลักฐานท้องถิ่นแขนงต่างๆ รวมทั้งต้องประเมินตรวจสอบหลักฐานอย่างรอบคอบแล้ว ยังต้องให้ความสำคัญกับแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ และนำมาเป็นเครื่องมือสำหรับการศึกษาเพื่อเข้าใจสังคมให้รอบด้านและลึกซึ้งที่สุดอีกด้วย อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม ก็ไม่ได้ยึดเอาแนวคิดทฤษฎีอย่างใดอย่างหนึ่งมาเป็นกรอบในการศึกษา แต่มุ่งเลือกแนวคิดทฤษฎีต่างๆ มาใช้อย่างรอบคอบให้เหมาะสมและสัมพันธ์สอดคล้องกับบริบทเงื่อนไข และหลักฐานข้อมูลต่างๆ แนวคิดทฤษฎีจะมีประโยชน์ช่วยสร้างพื้นฐานความคิดเกี่ยวกับการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ และเป็นช่องทางให้เห็นปัญหาจากแง่มุมอื่น ๆ ที่กว้างขึ้น ซึ่งผู้ศึกษาจะไม่สามารถพัฒนาปัญหาหรือคำถามเพิ่มเติมต่างๆ ได้ จากตัวหลักฐานทางประวัติศาสตร์แท้ ๆ เพียงอย่างเดียว เพราะฉะนั้นความใส่ใจต่อแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ จึงเอื้อประโยชน์แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวมเป็นอย่างมาก

แนวคิดการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม ซึ่งเป็นความพยายามที่จะผสานเอาวิธีการทางประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์เข้ามาศึกษาชุมชนท้องถิ่นของไทย โดยการปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในท้องถิ่นศึกษาตลอดมา รวมทั้งพิจารณารับเอาข้อเสนอแนะที่มีคุณค่าจากนักวิชาการหลายสาขา นำมาสังเคราะห์ประมวลเป็นแนวคิดและวิธีการที่ละเอียดอ่อน จนสามารถสร้างองค์ความรู้ที่มองเห็นความเคลื่อนไหวของสังคมได้ซับซ้อนขึ้น โดยเน้นใช้ข้อมูลอย่างรอบด้านแบบสหสาขาวิชา กับการพิจารณาแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์อย่างเหมาะสมเช่นนี้ จึงน่าจะเป็นแนวทางให้การศึกษาเรื่องท้องถิ่น

ของไทยมีประสิทธิภาพ และสามารถตรวจสอบความแม่นยำในการสร้างองค์ความรู้ได้มากขึ้น

การสังเคราะห์ภาพรวมระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะโครงสร้างและการดำเนินงานของกลไกในแต่ละด้านของเศรษฐกิจชุมชน รวมทั้งอุดมการณ์และแรงขับเคลื่อนต่างๆดังกล่าว เพื่อทราบว่าระบบเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านบริเวณนี้มีเส้นทางของตัวเองอย่างไรนั้น ก็อยู่ภายใต้กรอบความคิด 'การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม' ดังกล่าวนี้ นั่นคือเส้นทางของระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ได้ดำเนินเป็นพลวัตไปทามกลางบริบทด้านอื่นๆของสังคมอย่างแยกไม่ออก แม้จะศึกษาเนื้อหาทางเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว ก็ต้องมีความสำนึกและไม่ลืมที่จะตรวจสอบกับบริบทด้านอื่นๆ เพราะทุกส่วนของสังคมจะสัมพันธ์กันอย่างเป็นองค์รวม โดยมีปัจจัยทั้งภายในและภายนอกเป็นตัวกระทบหรือผลักดันอยู่ตลอดเวลา

การศึกษาระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติทางประวัติศาสตร์โดยอาศัยข้อมูลดิบและข้อสรุปบางส่วนจากโครงการเครือข่ายวิทยานิพนธ์ปริญญาโทนี้ นอกจากจะเป็นครั้งแรก ๆ ที่ทดลองศึกษาแบบสหสาขาวิชาโดยใช้ข้อมูลจากวรรณกรรมและคติชนศึกษาภาพสะท้อนของเศรษฐกิจและสังคมท้องถิ่น โดยการประยุกต์ใช้แนวความคิดการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวมแล้ว การศึกษาในประเด็นเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่นที่ยึดเอาหมู่บ้านเป็นศูนย์กลางในการศึกษาเช่นนี้ ยังเป็นการสร้างองค์ความรู้ที่อาจจะนำไปสู่ข้อสรุปใหม่ ๆ ทางทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นศึกษา ซึ่งจะช่วยให้ทำความเข้าใจและพัฒนาแนวคิด สำหรับวางนโยบายที่เกี่ยวกับ 'เศรษฐกิจชุมชน' และ 'เศรษฐกิจพอเพียง' ของชาติต่อไปอีกด้วย.

๒. ลักษณะทางกายภาพและกลุ่มชนของกลุ่มทะเลสาบ

ด้วยความสูงไม่น้อยกว่า ๑,๘๐๐ เมตร ๑,๒๐๐ เมตรและ ๘๐๐ เมตรจากระดับน้ำทะเลของ 'เขาหลวง' ในจังหวัดนครศรีธรรมราช 'เขาเจ็ดยอด' ในจังหวัดพัทลุง และ 'เขาน้ำค้าง' ในจังหวัดสงขลาตามลำดับ คือที่มาของ 'แนวภูเขาบรรทัด' ซึ่งลากเชื่อมต่อกันทั้งสามในแนวเหนือใต้ด้วยความยาวไม่น้อยกว่า ๓๐๐ กิโลเมตร จากจังหวัดนครศรีธรรมราชผ่านจังหวัดพัทลุง ตรัง และสตูล ไปพบกับแนวภูเขาสันกาลาศรีที่จังหวัดสงขลา และจากแนวภูเขาบรรทัดซึ่งเปรียบเสมือนกระดูกสันหลังของคาบสมุทรภาคใต้นี้เอง ที่ระดับความสูงเฉลี่ยของยอดภูเขาทั้งสามได้ลดระดับลงเป็นที่เนินหรือที่สูงริมเชิงเขา ก่อนจะเทลาดลงไปเป็นที่ราบทุ่งเกษตรและที่ราบลุ่มชายทะเลหรือชายฝั่งอ่าวไทยทางด้านทิศตะวันออก

แนวภูเขาบรรทัดคือแหล่งกำเนิดของสายน้ำเล็กๆหลายร้อยสาย สายน้ำเหล่านั้นส่วนหนึ่งไหลมารวมตัวกันยังที่เนินหรือที่สูงริมเชิงเขา กลายเป็นลำคลองสายสั้นๆไหลผ่านที่ราบทุ่งเกษตรและที่ราบลุ่มชายทะเล ลงสู่แหล่งพักน้ำจืดขนาดใหญ่ทางด้านทิศตะวันออกของแนวภูเขาบรรทัด ซึ่งรู้จักกันในนามของ 'ทะเลสาบสงขลา'

หากเชื่อว่าแผ่นดินลักษณะเรียวยาวซึ่งยื่นออกมาจากพื้นที่ของอำเภอหัวไทร (นครศรีธรรมราช) ลงไปจนถึงอำเภอสิงหนครที่บ้านหัวเขาแดง (สงขลา) หรือที่เรียกกันว่า 'แผ่นดินบก' นั้น คือสันทรายเกิดใหม่ตามแนวคิดของนักธรณีวิทยา ก็ต้องเชื่อต่อไปอีกว่า 'ทะเลสาบสงขลา' คือแหล่งน้ำที่ถูกสันทรายเกิดใหม่แยกส่วนออกมาจากอ่าวไทย กลายเป็นแหล่งพักน้ำจืดขนาดใหญ่จากสายน้ำและลำคลองสายสั้นๆกว่าร้อยสายที่ไหลลงมาจากภูเขาบรรทัด โดยแนวคิดนี้สันทรายเกิดใหม่หรือสันทรายแผ่นดินบกกับแหล่งพักน้ำจืดขนาดใหญ่หรือทะเลสาบสงขลาจึงเกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน ทะเลสาบสงขลาหรือแหล่งพักน้ำจืดดังกล่าวเป็นแหล่งน้ำขนาด ๑,๐๔๐ ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ ๖๑๖,๗๕๐ ไร่ มีแนวเขตทางด้านทิศเหนือติดต่อกับพื้นที่ของ 'พรุควนเค็ริง' ซึ่งเป็นบริเวณป่าพรุทางด้านทิศใต้ของจังหวัดนครศรีธรรมราช, ด้านทิศตะวันตกติดต่อกับแนวเขตของทุ่งราบในจังหวัดพัทลุงและจังหวัดสงขลา, ด้านทิศใต้ติดต่อกับบริเวณทุ่งพรุของอำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ส่วนทางด้านทิศตะวันออกติดต่อกับแนวเขตของสันทรายแผ่นดินบกจากอำเภอระโนด อำเภอกระเสสินธุ์ อำเภอสะทิงพระ ไปจนถึงอำเภอสิงหนครของจังหวัดสงขลา

จากความกว้างใหญ่ของขนาดพื้นที่และแนวเขตที่ติดต่อกับระบบนิเวศบกหลายลักษณะ ทำให้ลักษณะทางกายภาพของทะเลสาบสงขลามีความแตกต่างซึ่งส่งผลต่อระบบ

นี้เขื่อน้ำอันหลากหลายอีกด้วย กล่าวคือ จากความกว้างจากทิศตะวันตกไปตะวันออก ประมาณ ๒๐ กิโลเมตร และความยาวจากทิศเหนือไปทิศใต้ประมาณ ๗๕ กิโลเมตรนั้น สามารถแบ่งลักษณะทางกายภาพได้เป็น ๓ ส่วน คือ

๑) ทะเลน้อย แหล่งน้ำจืดตอนบนสุดอยู่ในตำบลทะเลน้อย (อ.ควนขนุน จ.พัทลุง) มีพื้นที่ประมาณ ๓๐ ตารางกิโลเมตร มีแนวเขตทางด้านทิศเหนือติดต่อกับพื้นที่ของพรุควนเครัง และมีลักษณะที่ค่อนข้างจะแยกส่วนออกจากทะเลสาบ แต่ถูกเชื่อมต่อกับทะเลสาบตอนบนด้วยลำคลองหลายสาย เช่น คลองปากประ คลองกลาง คลองนางเรียม เป็นต้น

๒) ทะเลสาบตอนใน แหล่งน้ำตอนนี้มีทั้งน้ำจืดและน้ำกร่อย เป็นส่วนที่กว้างที่สุดของทะเลสาบมีพื้นที่ประมาณ ๗๘๖ ตารางกิโลเมตร มีอาณาเขตตั้งแต่บ้านปากประ (อ.ควนขนุน จ.พัทลุง) และบ้านปากบาง (อ.ระโนด จ.สงขลา) ลงมาจนถึงบ้านปากพะยูน (อ.ปากพะยูน จ.พัทลุง) และช่องแคบบ้านปากรือ (อ.สิงหนคร จ.สงขลา) โดยมีคลองเตียนและช่องแคบปากรือเชื่อมต่อกับทะเลสาบตอนล่าง

๓) ทะเลสาบตอนนอก เป็นแหล่งน้ำเค็ม มีพื้นที่ประมาณ ๒๒๓ ตารางกิโลเมตร มีอาณาเขตตั้งแต่ช่องแคบปากรือ (อ.สิงหนคร จ.สงขลา) ลงไปจนถึงปากทะเลสาบซึ่งเชื่อมต่อกับอ่าวไทยที่บ้านหัวเขาแดง (อ.สิงหนคร จ.สงขลา)

หากจะแบ่งทะเลสาบสงขลาตามระดับความเค็มของน้ำก็สามารถแบ่งได้เป็น ๔ ส่วนคือ ๑) ทะเลน้อยซึ่งเป็นแหล่งน้ำจืดตลอดปี ๒) ทะเลหลวงหรือทะเลสาบตอนบน คือ บริเวณทางด้านทิศเหนือของทะเลสาบตอนในจากบ้านปากประ (อ.ควนขนุน จ.พัทลุง) และบ้านปากบาง (อ.ระโนด จ.สงขลา) ลงมาจนถึงบริเวณบ้านจองถนน (อ.เขาชัยสน จ.พัทลุง) และบ้านคูชูด (อ.สะทิงพระ จ.สงขลา) แหล่งน้ำส่วนนี้เชื่อมต่อกับทะเลน้อยและป่าพรุจึงเป็นแหล่งน้ำจืดเกือบตลอดปีเช่นกัน ๓) ทะเลสาบหรือทะเลสาบตอนกลาง คือ บริเวณทางด้านทิศใต้ของทะเลสาบตอนในจากบริเวณบ้านจองถนน (อ.เขาชัยสน จ.พัทลุง) และบ้านคูชูด (อ.สะทิงพระ จ.สงขลา) ไปจนถึงบ้านปากพะยูน (อ.ปากพะยูน จ.พัทลุง) และช่องแคบบ้านปากรือ (อ.สิงหนคร จ.สงขลา) แหล่งน้ำตอนนี้เป็นส่วนเชื่อมต่อกับระหว่างทะเลหลวงกับทะเลสาบตอนล่าง จึงเป็นทั้งแหล่งของน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม แล้วแต่ฤดูกาล โดยเฉพาะในบริเวณที่เป็นน้ำกร่อยนั้นชาวประมงจะเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า 'ทะเลน้ำหวาน' และ ๔) ทะเลสาบสงขลาหรือทะเลสาบตอนล่าง เป็นแหล่งน้ำเค็มที่เชื่อมต่อกับทะเลสาบตอนกลางด้วยช่องแคบปากรือ และเชื่อมต่อกับอ่าวไทยทางปากอ่าวสงขลาที่บ้านหัวเขาแดง จึงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลน้ำขึ้นน้ำลงของทะเลนอกหรืออ่าวไทยตลอดเวลา

นอกจากสายน้ำหรือลำคลองจากภูเขาบรรทัดทางด้านทิศตะวันตกอันมีคลองป่าพะยอม คลองหาณะ คลองนาท่อม คลองห้วยมอน คลองท่าเขียด คลองป่าบอน คลองพรุพิ้อ และคลองภูมิ เป็นอาทิ ซึ่งไหลผ่านพื้นที่ทุ่งราบซึ่งค่อยๆลาดเอียงจากเชิงภูเขาบรรทัดลงสู่แหล่งพักน้ำหรือทะเลสาบแล้ว แหล่งพักน้ำหรือทะเลสาบแห่งนี้ยังรับน้ำจืดจากเทือกเขาหลวงทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือในนามคลองชะอวดหรือคลองการะเกด (หรือแม่น้ำปากพนัง) และคลองอยู่ตะเภามาจากภูเขาน้ำค้างละเทือกเขาสันกาลาคีรีทางด้านทิศใต้อีกด้วย

แม้ว่าสายน้ำจากเทือกเขาหลวงจะไม่ได้ไหลลงสู่ทะเลสาบโดยตรง แต่คลองชะอวดก็ไหลผ่านพื้นที่น้ำขังของพรุควนเค็ริง ในขณะที่พื้นที่น้ำขังขนาดใหญ่ประมาณ ๑๒๕ ตารางกิโลเมตรแห่งนี้จะมีระบบ 'กัลกน้ำ' สัมพันธ์อยู่กับทะเลน้อย กล่าวคือ ในช่วงฤดูฝนซึ่งระดับน้ำในทะเลสาบจะสูงกว่าปกติ น้ำเหล่านั้นจะถ่ายเทผ่านลำคลองที่เป็นส่วนเชื่อมต่อระหว่างทะเลน้อยกับทะเลหลวง ผ่านพื้นที่ของพรุควนเค็ริงลงคลองการะเกดและระบายสู่ปากน้ำปากพนัง แต่ในฤดูแล้งซึ่งระดับน้ำในทะเลสาบจะต่ำกว่าปกติ พื้นที่พรุควนเค็ริงจะรับน้ำจากคลองชะอวดมาเติมเต็มให้ทะเลหลวงโดยผ่านทะเลน้อย สำหรับลุ่มน้ำอยู่ตะเภาที่ถ่ายน้ำจืดลงสู่ทะเลสาบทางด้านทิศใต้ที่บ้านบางโหนด (อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา) นั้น เกิดจากการรวมตัวของสายน้ำและคลองเล็กๆหลายสาย เช่น คลองวาด ซึ่งมีต้นน้ำจากเทือกเขาบรรทัดตอนล่าง ('เขาแก้ว' หรือ 'ผาดำ') คลองต่ำ คลองจำไทร คลองหอยโข่ง และคลองสะเดา ซึ่งมีต้นน้ำจากภูเขาน้ำค้างและเทือกเขาสันกาลาคีรี เป็นต้น

จากลักษณะของกายภาพและความสัมพันธ์กับบริบทอันแตกต่าง ทั้งแหล่งต้นน้ำจากทิวเขาหลวงทางด้านทิศเหนือ แนวเขาบรรทัดทางด้านทิศตะวันตก แนวสันกาลาคีรีและภูเขาน้ำค้างทางด้านทิศใต้ และปากทางสู่อ่าวไทยทางด้านทิศตะวันออกดังกล่าว นอกจากจะทำให้ทะเลสาบสงขลามีสภาพทางนิเวศวิทยาที่หลากหลายแล้ว ปริมาณและสภาพของน้ำยังขึ้นอยู่กับน้ำจืดที่ไหลลงมาจากภูเขาและน้ำเค็มที่หนุนเข้ามาจากอ่าวไทย ซึ่งเป็นที่มาแห่งบริบทของ 'ทะเล ๓ น้ำ' อีกด้วย กล่าวคือ ในฤดูฝนน้ำจืดจำนวนมากไหลลงสู่ทะเลสาบโดยพร้อมเพรียงกัน (ทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศใต้) และจะผลักดันน้ำเค็มออกให้ทะเลลึกออกสู่อ่าวไทยทางปากอ่าวสงขลา (ด้านทิศตะวันออก) ในช่วงนี้ น้ำในทะเลหลวงจะค่อนข้างเป็นสีขุ่นและเป็นน้ำจืด บริเวณน้ำจืดจะขยายขอบเขตจากทะเลหลวงไปถึงทะเลสาบตอนกลาง ในขณะที่น้ำจืดซึ่งผสมกับน้ำเค็มเป็นน้ำกร่อย (หรือสภาพ 'ทะเลน้ำหวาน') จะขยายบริเวณจากทะเลสาบตอนกลางผ่านช่องแคบปากกรออกไปถึงทะเลสาบตอนนอก แต่เมื่อถึงฤดูแล้งปริมาณน้ำจืดที่ไหลลงสู่ทะเลสาบจะมีน้อย น้ำเค็มจากอ่าวไทยจะไหลกลับเข้ามาแทนที่ บริเวณน้ำเค็มจะดันผ่านช่องแคบปากกรมาจนถึงทะเลสาบตอนกลาง บริเวณน้ำ

กร่อยจะขยับตัวสูงขึ้นไปจนถึงทะเลหลวง ในช่วงนี้น้ำในทะเลสาบจะใสแต่บริเวณน้ำกร่อยหรือสภาพทะเลน้ำหวานจะหดแคบกว่าช่วงฤดูฝน ซึ่งจะเกิดกูลต่อวัฏจักรชีวิตของเหล่ากุ้งปลานานาชนิด ไม่ว่าจะเป็นเหล่ากุ้งปลาน้ำจืด น้ำเค็ม น้ำกร่อย ตลอดถึงเหล่าสัตว์น้ำที่ชอบออกไข่หรือออกเป็นตัวอ่อนในน้ำเค็มและไปเจริญเติบโตในน้ำกร่อย หรือสัตว์น้ำที่มีวัยเจริญพันธุ์ในน้ำกร่อยและไปออกไข่หรือตัวอ่อนในน้ำจืดก็ตาม

ด้วยความสัมพันธ์เกื้อกูลกันตั้งแต่แหล่งต้นน้ำลงมาจนถึงทะเลสาบ ซึ่งเป็นเงื่อนไขให้ชุมชนในระยะแรกๆก่อตัวขึ้นบนสันทรายแผ่นดินบก และกระจายตัวไปตามเกาะแก่งและริมฝั่งชายขอบของทะเลสาบ ก่อนจะไต่สองฝั่งสายน้ำและลำคลองขึ้นไปสู่ทุ่งราบและที่สูงริมเชิงเขาตามลำดับ และด้วยเงื่อนไขแห่งความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรดังกล่าวได้ส่งผลให้ชุมชนในกลุ่มทะเลสาบเกิดการบูรณาการทางสังคมและวัฒนธรรมเรื่อยมาทุกช่วงสมัย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการผสมผสานทางเชื้อชาติและวัฒนธรรม หรือการติดต่อแลกเปลี่ยนและเปิดรับอารยธรรมอื่นเข้ามาอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นอินเดีย ลังกา จีน ญี่ปุ่น หรือกลุ่มชนอื่นๆในแหลมมาลายู รวมทั้งฮอลันดา โปรตุเกส ฝรั่งเศส และอังกฤษ ที่ได้เข้ามาติดต่อดำค้าขายจนชุมชนกลุ่มทะเลสาบกลายเป็นชุมชนเปิดมาตั้งแต่โบราณ

เข้าใจว่าในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จะมีชุมชนใหญ่รอบทะเลสาบไม่กี่ชุมชน ดังชื่อชุมชนที่ปรากฏในรายชื่อบ้านในเมืองสงขลาปี พ.ศ. ๒๔๔๐ เช่น เกาะยอ เกาะใหญ่ ป่าขาด ชะแล้ ระโนด และบ้านดอนมดคัน เป็นต้น ซึ่งชุมชนที่มีบ้านเรือนหนาแน่นเฉพาะเกาะยอ ป่าขาด และระโนดเท่านั้น ข้อมูลจากการสำรวจบ้านเรือนผู้คนในจังหวัดสงขลาเมื่อ ปี ๒๔๔๐ บอกว่าที่เกาะยอ (อำเภอหลวงศรีโยธยา) มี ๑๑ บ้าน ๓๘๘ หลังคาเรือน, บ้านคูเต่ามี ๑ บ้าน ๑๐ หลังคาเรือน, บ้านเกาะใหญ่มี ๑ บ้าน ๘ หลังคาเรือน ส่วนบ้านที่มีครัวเรือนเกิน ๑๐๐ หลังคาเรือนขึ้นไปก็มีบ้านบ่อสระ ๑๒๐ หลังคาเรือน บ้านควนลัง ๑๒๐ หลังคาเรือน บ้านป่าขาด ๒๐๗ หลังคาเรือน บ้านม่วงงามบน ๑๑๖ หลังคาเรือน บ้านชะแล้ ๑๐๑ หลังคาเรือน บ้านน้ำน้อย ๑๐๐ หลังคาเรือน บ้านระวะใหญ่ ๑๐๔ หลังคาเรือน บ้านพังยาง ๑๑๔ หลังคาเรือน บ้านหากาน ๑๐๕ หลังคาเรือน บ้านระโนด ๑๖๕ หลังคาเรือน บ้านโหมรง ๑๕๘ หลังคาเรือน บ้านพรุเตาะ ๑๐๔ หลังคาเรือน และบ้านดอนมดคัน ๑๑๔ เรือน เป็นต้น

ส่วนกลุ่มชนที่อยู่บริเวณเชิงเขาในฝั่งตะวันตกนั้น บางชุมชนมีอายุไม่ต่ำกว่าสมัยอยุธยา เช่น ชุมชนงหรา (เกา) นาท่อม ตะแพน ตะโหมด และชุมชนชะรัดที่เคยมีชื่อเป็นเมืองขึ้นของพัทลุงที่สทิงพระ (พะโคะ) มาก่อน เป็นต้น ในขณะที่ชุมชนบริเวณเขาปู เขาป่าแห้ว เขาคราม คลองทรายขาว เป็นชุมชนที่มีอายุระหว่าง ๑๓๐-๑๕๐ ปี ส่วนชุมชนที่เคยมี

บทบาทเป็นเมืองท่าค้าขายมาก่อน เช่น ชุมชนทะเลน้อย ปากประ ทาลำเนา ลำปำ บางแก้ว หาดไข่เต่า ปากพะยูน เกาะหมาก เป็นต้น ในขณะที่ชุมชนทุ่งนารี ชุมชนบ้านควนเสาธง ใน เขตอำเภอป่าบอน เป็นต้น ยังเป็นชุมชนใหม่ที่เพิ่งขยายตัวมาบุกเบิกที่ทำกินในช่วงทศวรรษ ๒๔๘๐ เป็นต้นมาเอง

ก่อนการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในลุ่มทะเลสาบสงขลามีผู้คนอาศัยอยู่ไม่หนาแน่นนัก การตั้งบ้านเรือน จะตั้งเป็นลักษณะ 'หย่อมบ้าน' สลับกับแนวป่าและทุ่งนาอยู่ทั่วไป นอกจากบ้านเรือนของผู้ คนจะไม่หนาแน่นแล้ว การตั้งกลุ่มบ้านของผู้คนก็กระจัดกระจายอยู่ใน ๓ เขตพื้นที่ตาม สภากฎมิตศาสตร์ ซึ่งจะมีชื่อเรียกกลุ่มหรือหมู่ตามสภาพพื้นที่ดังกล่าวด้วย คือ 'หมู่เหนือ' หรือ 'หมู่เขา' คือกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เขตเขาควนหรือเชิงภูเขาบรรทัดทางฝั่งตะวันตก ของจังหวัดพัทลุงซึ่งเป็นพื้นที่ต้นน้ำ, 'หมู่หน้า' หรือ 'หมู่ทุ่ง' คือกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เขต ทุ่งราบ และ 'หมู่นอก' หรือ 'หมู่เล' คือกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในเขตที่ราบลุ่มริมทะเล นอกจากนี้ ยังเรียก 'หมู่หน้า' หรือ 'หมู่หน้า' ในบริเวณบนคาบสมุทรสทิงพระอีกว่า 'หมู่บก' (โบราณเคย เรียกคาบสมุทรสทิงพระว่า 'แผ่นดินบก') หรือ 'หมู่ทาดอก' (หมายถึงชุมชนทางฝั่งตะวันออก ของทะเลสาบสงขลา) อีกด้วย

๓. เส้นทางการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

๓.๑. ยุค 'สังคมเกษตรแบบเปิด' (ก่อนทศวรรษ ๒๕๗๐)

ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์กับดินแดนอื่นๆที่อยู่ไกลออกไป ไม่ว่าจะพ่อค้าจากยุโรป หรือในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วยกัน ทำให้ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นชุมชนเปิดที่มีโอกาสต้อนรับวัฒนธรรมอันแตกต่างมายาวนาน ปัจจัยดังกล่าวมีความสำคัญที่ทำให้พัฒนาการของชุมชนแถบนี้เป็นดินแดนที่มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมอันหลากหลาย กลายเป็นชุมชนที่มีเอกลักษณ์แตกต่างไปจากชุมชนเก่าแก่ในภูมิภาคอื่นๆ เพียงว่าการปฏิสัมพันธ์กับชุมชนภายนอกเหล่านั้น ไม่ได้ก่อให้เกิดกระแสการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชนอย่างเฉียบพลันทันที หากเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป และมีการปรับเปลี่ยนผสมผสานค่อนข้างสูงทั้งวิถีแห่งความคิดความเชื่อ วิถีแห่งการผลิต และวิถีแห่งวัฒนธรรม

หากจะมองชุมชนแถบนี้ย้อนกลับไปในอดีต โดยแนวคิดและทฤษฎีซึ่งมองย้อนไปที่กิจกรรมการผลิต กิจกรรมทางวัฒนธรรม ความสัมพันธ์ทางสังคม วิถีคิด พิธีกรรม ตลอดจนถึงการบันเทิงและการละเล่นของชุมชนแล้ว เราก็พอจะอนุมานได้ว่าชุมชนบริเวณนี้ดำเนินอยู่ในวิถีเกษตรหรือวิถีแห่งการกสิกรรม (ทั้งในส่วนของโครงสร้างทางเศรษฐกิจและโครงสร้างทางวัฒนธรรม) แต่ถ้าจะสรุปให้ชัดเจนลงไป (เหมือนอย่างที่นักวิชาการบางสำนักได้สรุปวิถีการผลิตในอดีตของหมู่บ้านกลางหุบเขาทางภาคเหนือมาแล้ว) ว่าเป็นการผลิตแบบดั้งเดิมแบบทಾಯู่หากิน แบบยังชีพ หรือแบบพอเพียง ฯลฯ สำหรับชุมชนในคาบสมุทรภาคใต้โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณลุ่มทะเลสาบด้วยแล้ว การชี้ชัดดังกล่าวก็อาจจะเป็นการด่วนสรุปจนเกินไป

เนื่องจากชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบเป็นสังคมเกษตรกรรมหรือกสิกรรม 'แบบเปิด' ซึ่งติดต่อสัมพันธ์อยู่กับนักเดินเรือและพ่อค้าทางทะเลตั้งที่กล่าวแล้ว อย่างน้อยเราก็พบหลักฐานการค้าขายของป่าจำพวกยางไม้ เขาสัตว์ หนังสัตว์ สมุนไพร ฯลฯ มาตั้งแต่สมัยอยุธยา แม้ว่าเส้นทางแห่งการค้าที่นำมากล่าวอ้างนั้นจะเป็นเพียงกิจกรรมของราชธานี ราชสำนัก กลุ่มผู้ปกครอง หรือกลุ่มผู้มั่งคั่งเท่านั้น แต่ก็พอจะเห็นได้ถึงผลกระทบที่ลงไปถึงชุมชน โดยเฉพาะสินค้าที่เป็นผลิตผลของป่า ผลิตผลจากกสิกรรม และผลิตผลจากหัตถกรรม ซึ่งจะต้องผ่านทักษะและการรับรู้ของชุมชน ภาพรวมแห่งเศรษฐกิจของชุมชนจึงมีทั้งลักษณะการผลิตที่ยังล่าหลัง และวิถีการแลกเปลี่ยนที่ค่อย ๆ ผ่านการเรียนรู้ซึมซับเข้ามาสู่จิตสำนึกอย่างเป็นลำดับ

จะอย่างไรก็ตาม ปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ น่าจะเป็นรูปธรรมในการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลสะท้อนไปสู่การเปลี่ยนแปลงของชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบในเวลาต่อมา เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงที่สามารถรวบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางการปกครองภายในเวลาอันรวดเร็ว มีการแบ่งเขตและจัดตั้งอำเภอใหม่ จัดการปกครองส่วนท้องถิ่นให้เข้ารูปเข้ารอยมากขึ้น ขณะเดียวกันก็มีการปรับปรุงและบุกเบิกก่อสร้างเส้นทางคมนาคม (โดยเฉพาะการคมนาคมทางน้ำ) หลายเส้นทาง เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่การค้า และช่วยให้ราชการสามารถสอดส่องดูแลผลประโยชน์และกำกับปกครองได้ง่ายขึ้น เช่น การขุดคลองหัวไทร คลองแดน คลองเกาะใหญ่ การขุดลอกคลองระโนด คลองปากประ เป็นต้น พร้อมทั้งประกาศให้ราษฎรบุกเบิกที่ดินเพื่อการปลูกข้าวให้มากขึ้น เพราะในขณะนั้นตลาดค้าข้าวในภูมิภาคนี้เติบโตอย่างสูง แน่ใจว่าความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ย่อมส่งผลต่อลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนลุ่มทะเลสาบอย่างไม่มีปัญหา แต่ด้วยเงื่อนไขและลักษณะใด ซึ่งในที่นี้เราจะมาพิจารณาในรายละเอียดร่วมกัน

๑) รูปการณ์ทางความคิด

ตำนานและความเป็นมาของหมู่บ้านในจังหวัดพัทลุง สงขลา และนครศรีธรรมราช (รวมถึงจังหวัดตรัง) หลายเรื่องหลายหมู่บ้านที่พยายามอ้างอิงและเชื่อมโยงไปถึงความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนต่อพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช ซึ่งแสดงให้เห็นถึงรูปการณ์ทางความคิดและความเชื่อที่เหนียวแน่นในพุทธศาสนาโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่นครศรีธรรมราช เหตุนี้เองในการบูรณะพระบรมธาตุเมื่อทศวรรษ ๒๔๔๐ (โดยมีพระเป็นผู้นำในการบูรณะ) จึงสามารถระดมกำลังทรัพย์และกำลังแรงงานจากผู้คนรอบลุ่มทะเลสาบได้มากมายจนรัฐและ/หรือข้าราชการจากส่วนกลางต้องแปลกใจ

ความศรัทธาดังกล่าวนี้ได้ตกผลึกกลายเป็นประเพณีที่สำคัญยิ่งของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา คือประเพณีบูชาพระธาตุ ในวันที่จัดให้มีประเพณีนี้จึงมีพุทธศาสนิกชนผู้ศรัทธาเดินทางมาร่วมจากทุกสารทิศ นอกจากนั้นหากครอบครัวหรือชุมชนใดมีของพิเศษที่หาไม่ได้โดยทั่วไป หรือต้องใช้ความพยายามอย่างสูงในการประดิษฐ์หรือผลิตขึ้นมา ของเหล่านี้จะถูกนำมาบูชาพระธาตุด้วยความเชื่อความศรัทธาว่าจะได้รับแรงบุญอย่างมหาศาล

พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชจึงเป็นสัญลักษณ์ของการเข้าถึงแรงบุญของผู้คนรอบทะเลสาบสงขลาในยุคนี้ ในห้วงเวลาที่มีการคมนาคมเป็นไปอย่างยากลำบากนั้น ความใฝ่ฝันที่จะไปนมัสการพระบรมธาตุ 'สักครั้งในชีวิต' จึงเป็นความใฝ่ฝันอันสูงสุดของพวกเขา ด้วยเหตุนี้ประเพณีต่างๆ ในนครศรีธรรมราชจึงนิยมจัดกันที่วัดพระบรมธาตุ เพราะพระบรมธาตุ

จะช่วยขับให้ประเพณีเหล่านั้นกลายเป็นประเพณีที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งจะถูกล่าช้าด้วยศรัทธาและความทรงจำและแรงศรัทธาที่มีต่อพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช

แรงศรัทธาดังกล่าวได้สะท้อนถึงรูปการณ์ทางความคิดที่ผูกพันอยู่กับความเชื่อในแรงบุญแห่งสัมปรายภาพและพลังเหนือธรรมชาติอย่างเหนียวแน่น ซึ่งแน่นอนว่าในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิมที่ยังใช้แรงงานสัตว์เลี้ยงคนในครอบครัวเป็นหลักของพวกเขา ย่อมยุ่งยากมากมายหรือรำวอยอยู่ด้วยพิธีกรรม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องราวของการแรกไถ แรกหวาน ไปจนถึง 'การไหว้เทียมดา' (หลังการเก็บเกี่ยว) หรือเรื่องราวของแม่โพสพในวิถีชีวิตของชาวนา เรื่องราวของครุหมอและพิธีกรรมเช่นไหว้ในวิถีเฉพาะทางต่างๆ เช่น ช่างเหล็ก มโนราห์ หนังตะลุง หมอดู หมอสมุนไพร หมอตำแย เป็นต้น เรื่องราวของผีพระพุทธรเจ้าในประเพณีลากพระวันออกพรรษา เรื่องราวขอผีบรรพบุรุษ (ผีหวดหรือผีตายาย) ในประเพณีตายายย่าน ประเพณีโนราโรงครุ ประเพณีเดือนสิบ เป็นต้น

พิธีกรรม ประเพณี และวัฒนธรรมความเชื่อเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของลมหายใจ สัมพันธ์อยู่กับวิถีชีวิต และมีผลต่อความมั่นใจในวิถีการผลิตของพวกเขา ในบางชุมชนที่อยู่ห่างไกลความเจริญและสัมผัสเสี่ยงต่อภัยอันตรายต่างๆ เช่น ภัยจากราชาการ โจรผู้ร้าย สัตว์ป่า โรคระบาด เป็นต้น พวกเขาจะสร้าง 'หวด' ในนามต่างๆ ขึ้นมาปกป้องคุ้มครองทั้งในชีวิตประจำวัน การเดินทาง และการทำมาหากิน ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติเหล่านี้เองที่เ็นตัวกำหนดให้วิถีการผลิตของชุมชนแถบนี้ยังดำเนินอยู่ในแนวคิดของสังคัมเกษตร คือการทำไว้กินไว้ใช้และไว้ทำบุญ ทำมกลางวันเวลาที่เนิบช้าแบบเช้า-สาย-เที่ยง-บ่าย-เย็น ฯลฯ

แม้จะสัมพันธ์กับการค้าขาย (ทางเรือ) มาตั้งแต่อดีต จนสามารถเรียกได้ว่าเป็น 'สังคัมเกษตรแบบเปิด' แต่รูปการณ์ทางความคิดของสังคัมเกษตรที่ยังดำรงอยู่อย่างเข้มข้นก็ส่งผลให้การผลิตของชุมชนแถบนี้ไม่เอื้อต่อแนวคิดการผลิตเพื่อตอบสนองตลาด ซึ่งรัฐได้พยายามกระตุ้นให้เกิดขึ้นในชุมชนช่วงการปฏิรูปการปกครองหรือเมื่อประมาณทศวรรษ ๒๔๔๐-๒๔๕๐ เป็นอย่างน้อย

๒) ลักษณะทางการผลิต

หลังการปฏิรูปการปกครองจาก 'ระบบกินเมือง' มาสู่ 'ระบบเทศาภิบาล' อันเป็นรูปแบบของการกระชับอำนาจการปกครองทั้งหมดเข้าสู่ศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เริ่มนโยบายพัฒนาที่มุ่งตอบสนองการปกครองรูปแบบใหม่ โดยเฉพาะการขุดคลองใหม่และการขุดลอกคลองเก่า นั้น รัฐบาลกล่าวอย่างชัดเจนว่าเพื่อแก้ไขปัญหาคาราคาซังการลงไปปกครองและเก็บภาษีได้ไม่ทั่วถึง (ซึ่งเคยเกิดขึ้นก่อน

การปฏิรูป) นอกจากนั้นก็ยังหวังผลเพื่อให้เกิดการขยายพื้นที่การเพาะปลูก การขยายตัวของชุมชน และส่งเสริมการค้าขายภายในชุมชนอันจะส่งผลรายได้ของรัฐที่สูงขึ้น

นโยบายอื่นๆที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามของรัฐบาลในการเปลี่ยนแปลงวิธีการทำมาหากินของผู้คนในกลุ่มทะเลสาบ เช่น การเปิดให้บริการไปรษณีย์ โทรเลข การสร้างถนนสายหลักของชุมชนและการซ่อมแซมถนนท้องถิ่น (ซึ่งเป็นผลพวงมาจากการขาดคลอง) การสนับสนุนอุตสาหกรรมโรงสีข้าวและโรงเลื่อยไม้ของนักลงทุนชาวจีน การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจตัวใหม่ ๆ เช่น ฝ้าย มะพร้าว ฯลฯ ตลอดจนการยกเลิบบ่อนในมณฑลเพื่อให้ชาวบ้านหันไปทำมาหากินอย่างจริงจัง

จะเห็นได้ว่านโยบายเหล่านี้มีเป้าหมายอยู่ที่การกระตุ้นให้ชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาพัฒนาตัวเองเข้าสู่ระบบตลาดมากขึ้น อย่างไรก็ตามถึงทศวรรษ ๒๔๕๐ วิธีการทำมาหากินของชุมชนก็ยังไม่ปรับเปลี่ยนมากนัก รัฐบาลยังแสดงความหนักใจออกมาโดยตรงไปตรงมาว่า ชาวนายังไม่นิยมการค้าขาย ทั้งยังมีอุปนิสัยเฉื่อยช้า การเพาะปลูก การหาปลา หรือการค้าสัตว์ยังมีเป้าหมายอยู่แค่ความพอกินพอใช้เท่านั้น

ความเป็นชาวนาในชุมชนลุ่มทะเลสาบในช่วงก่อนทศวรรษที่ ๒๔๗๐ นอกจากสะท้อนออกมาจากความเห็นของรัฐในห้วงเวลานั้นแล้ว ลักษณะการตั้งชุมชนและการบุกเบิกพื้นที่ทำกินก็ยังสนับสนุนลักษณะดังกล่าวอีกส่วนหนึ่งด้วย กล่าวคือ ชุมชนในขณะนั้นยังไม่ขยายตัวมากนัก (แม้แต่ในชุมชนที่เป็นศูนย์กลางของการปกครองท้องถิ่นที่ยังขยายออกไปในรัศมีไม่เกิน ๘ กิโลเมตร เช่น ชุมชนลำปำในเมืองพัทลุง ชุมชนปากพะยูน ชุมชนระโนด เป็นต้น) ส่วนมากชุมชนยังเกาะตัวอยู่กันเป็นหย่อมๆและแต่ละชุมชนจะกระจายตัวห่างไกลกัน ว่ากันว่าเกาะตัวและกระจายตัวในลักษณะนั้นทำให้ชุมชนมีเอกภาพในการปกครองและปกป้องตนเอง ทั้งจากสัตว์ป่าโจรผู้ร้าย และประการสำคัญคืออำนาจรัฐ

นอกจากชาวนาจะถูกรัฐเรียกเกณฑ์แรงงานได้ตลอดเวลาแล้ว รัฐยังพยายามที่จะเรียกเก็บภาษีให้ได้มากที่สุดอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีของ 'เงินรัชชูป' หรือ 'เงิน ๔ บาท' ซึ่งเป็นที่มาของ 'ตำนานชุมโจรพัทลุง' ในทศวรรษ ๒๔๖๐ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานยืนยันชัดเจนว่า เจ้าภาษีนายอากรซึ่งเป็นคนจีนยังคิดชนิดสินค้าที่ต้องเสียภาษีขึ้นมาตามอำเภอใจ โดยให้สินบนเจ้าเมืองเพื่อให้ได้สิทธิในการเก็บภาษี และยังจำแนกประเภทภาษีออกมาอย่างหลากหลาย โดยไม่คำนึงถึงสภาพความเป็นจริงทางธรรมชาติและวัฒนธรรมการทำมาหากินของชาวบ้าน เช่น ภาษีค่าน้ำ (การประมง) ภาษีเรือกระจูด ภาษีหัวยางหรือภาษีน้ำมันยาง ซึ่งชาวบ้านหามาเพื่อบริโภคและแลกเปลี่ยนกันในชุมชน และไม่นิยมซื้อขายกันแต่อย่างใด ความกดดันเหล่านี้ทำให้ชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบละเลยและเฉื่อยช้าในการตอบ

สนองนโยบายรัฐ แม้ว่ารัฐจะพยายามสร้างแรงจูงใจในการบุกเบิกพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกและทำนา แต่พวกเขาก็ไม่ได้ตอบสนองนโยบายนั้นมากนัก ชาวนายอมที่จะผลิตเพียงเพื่อบริโภคในครัวเรือน แล้วเลือกหนทางในการหลบเลี่ยง/หลบหนีการเสียภาษี วัฒนธรรมนี้เองที่ทำให้ครัวเรือนของผู้คนในลุ่มทะเลสาบสงขลาอยู่กระจัดกระจายกันออกไป โดยเฉพาะในเขตรอยต่อระหว่างเมืองและเขตป่าเขา ไม่ว่าจะเป็นชุมชนที่กำเนิดขึ้นจากการหลบหนีภาษี หนีการเกณฑ์แรงงาน และหนีเงินค่าราชการ เช่น ชุมชนเค็ริง ชุมชนทะเลน้อย (ในเขตรอยต่อจังหวัดนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา) ชุมชนบ้านพุด ชุมชนงหรา ในอำเภองหรา จังหวัดพัทลุง และชุมชนนาหวี และสะเตา จังหวัดสงขลา เป็นต้น

ปัญหาเทคโนโลยีและแรงงานก็เป็นข้อจำกัดสำคัญที่ทำให้ชาวนาทัวไปไม่อาจขยายกำลังการผลิตออกไปได้อย่างที่รัฐคาดหวัง กล่าวคือด้วยวิธีการผลิตที่ยังคงใช้แรงงานในครัวเรือน (คนและสัตว์เลี้ยง) การขยายพื้นที่ซึ่งต้องใช้แรงงานจำนวนมากตั้งแต่ขั้นตอนบุกเบิกจนถึงขั้นตอนการผลิตจึงไม่อาจเกิดขึ้นในหมู่ชาวนาทัวไปได้ ด้วยเหตุนี้พื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์อยู่ใกล้แหล่งน้ำจึงมักจะตกไปอยู่กับข้าราชการ ผู้นำชุมชน หรือชาวนารายใหญ่ซึ่งมีแรงงานในสังกัดมากกว่า ทำให้รัฐบาลต้องสูญเสียรายได้ที่ควรจะได้ เพราะการเก็บภาษีในห้วงเวลานี้จะเรียกเก็บได้ก็เฉพาะพื้นที่ที่ทำการเพาะปลูกเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้ลักษณะเศรษฐกิจของชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบในช่วงก่อนทศวรรษ ๒๔๗๐ จึงยังคงมีเอกลักษณ์อยู่ที่การผลิตเพื่อให้เพียงพอแก่การบริโภคในครอบครัวและการทำบุญเป็นสำคัญ การผลิตเพื่อเข้าสู่ตลาดการค้าแม้จะถูกส่งเสริมจากรัฐอย่างเข้มข้น แต่ข้อจำกัดในเรื่องภาษีที่ต้องจ่ายให้รัฐทำให้ชาวนาไม่มีแรงจูงใจเท่าที่ควร การส่งเสริมในวิถีทางดังกล่าวของรัฐในช่วงนี้จึงประสบความสำเร็จ

๓) วิถีแห่งการแลกเปลี่ยน

'เกวียนเทศาฯ' ที่ใช้ในการเดินทางอยู่ระหว่างพัทลุง-ตรัง และเรือเมล์ของบริษัทอีสต์อินเดียซึ่งเปิดเดินเมื่อทศวรรษ ๒๔๔๐ แม้ว่าจะทำหน้าที่ในการย่นระยะทางในการสัมพันธ์แลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนลุ่มทะเลสาบกับชุมชนอื่นๆ ได้มากขึ้น แต่ความสัมพันธ์นั้นก็ดำเนินอยู่ในระดับบนอันได้แก่ความสัมพันธ์ของชนชั้นปกครองที่ต้องการให้การรวบอำนาจเบ็ดเสร็จสมบูรณ์มากขึ้นเท่านั้น ในเมืองลำปำเมื่อทศวรรษ ๒๔๕๐ มีรถยนต์อยู่เพียง ๒ คัน (เป็นรถยนต์ของเอกชน) ขณะที่ในเมืองสงขลาแม้ว่าจะมีรถยนต์ใช้กันมากแล้ว แต่ในปีปลายทศวรรษ ๒๔๖๐ การที่เอกชนมีรถยนต์ส่วนตัวใช้ก็ยังเป็นเรื่องที่ราชการมองว่าเป็นเรื่องไม่เหมาะสม

ภาพปรากฏดังกล่าวข้างต้นเกิดขึ้นเฉพาะชุมชนเมืองที่เป็นศูนย์กลางของการค้าและการปกครองเท่านั้น โอกาสในการใช้บริการการคมนาคมแบบใหม่ในยุคนี้สำหรับชาวบ้านทั่วไปย่อมเป็นเรื่องยาก การแลกเปลี่ยนในชุมชนชาวนาจึงยังคงใช้การคมนาคมทางน้ำและการเดินเท้า (หรือล้อเลื่อน) เป็นหลัก ดังจะพบว่าในปลายทศวรรษ ๒๔๓๐ แม้แต่ 'เกวียน' ซึ่งรัฐส่งเสริมให้ใช้กันโดยทั่วไปก็ยังถูกตอบรับอย่างเนือยชาจากชาวนา ในชุมชนระโนด(สงขลา) ชุมชนหัวไทร (นครศรีธรรมราช) ชุมชนทะเลน้อย (พัทลุง) เป็นต้น แม้ย่างเข้าทศวรรษ ๒๔๖๐ ซึ่งถนนหลายสายพัฒนาไปมากแล้ว แต่ครอบครัวของชาวนายังคงมีเรือใช้ครอบครัวละอย่างน้อยหนึ่งลำเสมอ เพื่อการติดต่อแลกเปลี่ยนแรงงานและผลผลิตกันภายในชุมชน และชุมชนใกล้เคียง เพื่อให้ได้เกลือ กะปิ และเครื่องอุปโภคบริโภคที่ชุมชนไม่อาจผลิตได้ ชาวนาริมเชิงเขาบรรทัดต้องเดินเท้าบุกป่าฝ่าดงไปในเขตทุ่งราบถึงสองวันสองคืน ขณะที่ชาวนาฝั่งตะวันออกต้องฝ่าคลื่นลมในทะเลสาบมาฝั่งตะวันตกเพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน

อย่างไรก็ดีในทศวรรษ ๒๔๖๐ มีพัฒนาการทางการคมนาคมที่สำคัญเกิดขึ้นกับชุมชนลุ่มทะเลสาบสองเหตุการณ์ กล่าวคือ รถไฟสายใต้ได้เริ่มเปิดดำเนินการอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๙ ขณะที่ในทะเลสาบก็เกิดเรือเมล์โดยสารระหว่างชุมชนฝั่งตะวันออกกับฝั่งตะวันตกขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๕ ทำให้การสัมพันธ์แลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนมีอุปสรรคน้อยลงและประหยัดเวลามากขึ้น พัฒนาการนี้ทำให้ผู้คนในชุมชนสามารถเดินทางออกไปนอกอาณาบริเวณลุ่มทะเลสาบเพื่อขยายขอบข่ายการรู้เห็นช่องทางใหม่ๆ และความเป็นไปในโลกที่แนวคิดการผลิตเพื่อตอบสนองการค้าได้ขยายตัว การคมนาคมแบบใหม่ดังกล่าวทำให้เกิดชุมชนการค้าขึ้นมาอย่างรวดเร็ว เช่น ชุมชนริมเส้นทางรถไฟ และชุมชนท่าเรือ ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าอย่างต่อเนื่องตลอดมา การคมนาคมเหล่านี้คงทำให้ชาวนารู้สึกตัวว่า นอกจากการสัมพันธ์แลกเปลี่ยนกันภายในชุมชน ในหมู่เครือญาติและเกลอ-ดองแล้ว พวกเขาจำเป็นต้องสัมพันธ์กับ 'สินค้า' และ 'ตลาด' อย่างปฏิเสธได้ยากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ ๒๔๖๐-๒๔๗๐ ก็ได้เกิดความสั่นไหวและเริ่มมองเห็นภาพการค้าและกิจกรรมการผลิตเพื่อขายที่ชัดเจนขึ้น จากรูปธรรมหลายกรณี เช่น พลุท่าแค (จากคำคล้องจองของท้องถิ่นที่ว่า "...ตุ้งๆรุ่งบ้านชัน..." ซึ่งบอกเล่าถึงการพาพลุไปขายของชาวท่าแค) เลือกระจูดจากเครื่องและทะเลน้อยที่รู้จักกันแพร่หลายในชุมชนรอบทะเลสาบ กระเบื้องจากเกาะยอและคลองสำโรง หม้อดินสະทั่งหม้อ เคยบ่อย่าง กุ้งหัวมัน (ทั้งกุ้งย่าง กุ้งเสียบ กุ้งแห้ง) ปากพะยูน เป็นต้น

โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ ๒๔๗๐ ซึ่งมีหลักฐาน (ข้อเขียน) ระบุแหล่งผลิตผลไม้ที่เป็นที่ต้องการของตลาด เช่น มังคุด ลางสาด ทุเรียน โดยเฉพาะสวา (ละมุด) ที่บางกล้า (ควนเนียง) ซึ่งมีชื่อเสียงและเป็นที่ต้องการของตลาด และวิจารณ์ผลไม้ที่ปลูกในเขตพัทลุงว่าไม่ได้รับการพัฒนา ทำให้รสชาติสู้ที่ตรังและนครศรีธรรมราชไม่ได้ เป็นต้น

๔) ความสัมพันธ์ทางสังคม

ก่อนการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ผู้นำที่ใกล้ชิดกับชุมชนชาวนาที่สุดคือผู้นำในระบบไพร่อันได้แก่ 'มูลนาย' และผู้นำในระบบกัลปนาอันได้แก่ 'พระสงฆ์' ชาวนาภายใต้ระบบสังคมทั้งสองนี้ต้องทำการผลิตเพื่อแบ่งปันผลประโยชน์ออกเป็น ๓ ส่วน คือเพื่อส่งให้แก่มูลนายและวัดส่วนหนึ่ง เพื่อบริโภคในครอบครัวส่วนหนึ่ง และเพื่อจ่ายเป็นส่วยหรือภาษีให้แก่แผ่นดินอีกส่วนหนึ่ง ภายใต้ระบบดังกล่าวชาวนาต้องมอบชีวิตตัวเองไว้ในอำนาจของมูลนายและวัด และต้องใช้มูลนายหรือวัดเป็นสื่อกลางในการติดต่อสัมพันธ์กับราชการซึ่งทำให้พวกเขาถูกเอารัดเอาเปรียบเป็นอย่างมาก เนื่องจากชาวนาเป็นทรัพย์สินที่มีค่าของระบบทั้งสอง จึงมักเกิดการเคลื่อนย้ายและแย่งชิงชาวนากันอยู่เสมอ ระหว่างมูลนายกับมูลนาย และระหว่างมูลนายกับวัด สภาพความเป็นจริงเหล่านี้ทำให้ชาวนาไม่มีแรงจูงใจที่จะผลิตเพื่อสะสมส่วนเกิน แต่จะหนีออกจากสังกัดไปรวมกลุ่มกันแสวงหาที่ดินทำกินที่ห่างไกลออกไป อันเป็นเหตุให้เกิดผู้นำโดยตามธรรมชาติ หรือโดยประเพณีขึ้น

ผู้นำโดยธรรมชาติหรือโดยประเพณีดังกล่าว คือ 'นายหัว' ผู้มีบทบาทในการเลือกที่ตั้งและรับผิดชอบความเป็นปึกแผ่นของชุมชน ดังจะพิจารณาได้จากตำนานการก่อเกิดของชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบหลายชุมชน ซึ่งพบว่ามีอนุภาคร่วมกันประการหนึ่ง คือบทบาทของผู้นำขบวนอพยพเพื่อแสวงหาที่ทำกิน และความรับผิดชอบในการแสวงหาที่ตั้งตลอดถึงความมั่นคงของชุมชน ผู้นำเหล่านั้นไม่ว่าจะมีอาญาสิทธิ์มาจาก 'บุญ' หรือ 'บารมี' ส่วนตนหรือจากความสัมพันธ์กับรัฐซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปก็ตาม แต่สามารถกล่าวได้ว่าผู้นำเช่นนี้เองที่พัฒนาไปสู่ต้นแบบของผู้นำชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบ ซึ่งจะมีบทบาททั้งการส่งเสริมและหลบเลี่ยงอำนาจรัฐในเวลาต่อมา

แม้เมื่อมีการผ่อนคลายระบบไพร่และยกเลิกระบบกัลปนาไปแล้วในทศวรรษ ๒๔๕๐ เชื่อว่าผู้นำโดยประเพณีหรือ 'นายหัว' นี้ยังคงดำรงอยู่ เพราะภายใต้โครงสร้างทางสังคม การปกครอง และเศรษฐกิจแบบใหม่ ชาวนายังคงถูกกีดกันทั้งจากรัฐและระบบมูลนายเดิม (ที่ยังหลงเหลืออยู่) ให้เสียภาษีที่เป็นเงินตราซึ่งเป็นสิ่งที่พวกเขาไม่คุ้นเคย ชาวนาจำนวนหนึ่งจึงตัดสินใจแยกตัวไปหาที่ทำกินใหม่ภายใต้การอุปถัมภ์ดูแลของ 'นายหัว' ส่วนกลุ่มที่ไม่อยาก

แยกตัวไปจากชุมชนเดิม ก็เต็มใจที่จะทำการผลิตอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของมูลนายต่อไป ขณะที่มูลนายหรือ 'นายหัว' เองในช่วงเวลานั้นก็ยังมั่นใจที่จะล่าแดงออกถึงอำนาจการเมืองและความมั่งคั่งในการสะสมแรงงาน แทนที่จะสะสมที่ดิน ซึ่งอีกเพียงทศวรรษหลังจากนั้นก็จะกลายเป็นมโนทัศน์ของอำนาจและบารมี ตามระบบการเมืองและเศรษฐกิจแบบใหม่ี่สถาปนาขึ้นโดยรัชกาลที่ ๕

เมื่อมองในแง่ของความสัมพันธ์ อาจกล่าวได้ว่าชาวนาในระบบกัลปนาจะมีโอกาสดีกว่าชาวนาในระบบมูลนายหรือในระบบ 'นายหัว' เพราะนอกจากระบบกัลปนาจะยืดหยุ่นกว่าแล้ว วัตถุประสงค์ให้โอกาสในการเลือกดำเนินชีวิตนอกระบบแก่พวกเขาอีกด้วย กล่าวคือวัดในช่วงเวลานั้นเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมความเชื่อและองค์ความรู้ด้านวิชาชีพของชุมชน วัดจึงมีทางเลือกให้พวกเขามากกว่าการเพาะปลูกเพียงอย่างเดียว ทำให้พวกเขามีทางเลือกในชีวิตมากขึ้นเมื่อต้องไปเผชิญกับสังคมเศรษฐกิจหลังการปฏิรูป นอกจากนี้วัดยังมีฐานะที่จะรองรับให้ชาวนาสามารถไต่เต้าทางชนชั้นได้โดยผ่านระบบการบวชเรียนอีกด้วย

แม้ว่าวัดจะหมดสิ้นอำนาจทางการเมืองไปแล้วเมื่อยกเลิกระบบกัลปนา แต่วัดก็สามารถปรับตัวมาสร้างบทบาทและเป็นศูนย์กลางของชุมชนได้อย่างต่อเนื่อง ความสัมพันธ์กับวัดทำให้ชาวนามีสำนึกทางการเมืองที่เป็นอิสระมากกว่า 'ชาวนาไพร่' ที่ยังอยู่ภายใต้อำนาจของมูลนาย หลังการปฏิรูปแล้วไพร่ที่เคยสังกัดมูลนายเหล่านั้นมีโอกาสจะถูกพัฒนาเป็นเครื่องมือในการสร้างสมอำนาจบารมีส่วนตนให้แก่มูลนายมากกว่าโอกาสที่จะเป็นอิสระ เช่นเป็นกำลังในการบุกเบิกจับจองที่ดินของมูลนาย เป็นกำลังที่มูลนายใช้เป็นเครื่องต่อรองทางการเมืองและผลประโยชน์ต่างๆ เป็นต้น

การบริหารรัฐโดยระบบเงินตราในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้สนับสนุนให้บทบาทของคนจีนเข้ามามีความสำคัญต่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมของสยามมากขึ้น ชาวจีนค่อยๆเข้าไปมีบทบาทในการผลิตของชุมชนชาวนาตั้งแต่ทศวรรษที่ ๒๔๔๐ เป็นต้นมา โดยในช่วงแรกๆพวกเขาอาจเป็นผู้ลงมือเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ด้วยตนเอง พร้อมๆกับการลอกเลียนวิธีการผลิตและปรับตัวเข้ากับวิถีวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน ในทางกลับกันความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับคนจีนก็ทำให้ชาวนาได้มองเห็นวิธีการผลิตบางประการซึ่งแตกต่างกับวิธีการผลิตดั้งเดิมของพวกเขา เช่น การเพาะปลูกพืชผักเศรษฐกิจ การเลี้ยงหมู เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในช่วงนี้อธิพลของการผลิตแบบชาวจีนก็ยังไม่เกิดขึ้นในหมู่ชาวนา สำนึกที่ตกค้างมาจากระบบไพร่และการกัลปนายังทำให้พวกเขาไม่คุ้นเคยกับการผลิต (หรือแลกเปลี่ยนเงินตรา) ที่มากมายเกินกว่าการบริโภคของครอบครัว เหตุนี้ชาวจีนจึงสามารถสะสมทุนจนกระทั่งกลายเป็นชนชั้นใหม่ of ชุมชนไปอย่างรวดเร็ว ชนชั้นใหม่นี้ไม่มี 'ปม' ในเรื่องของความสัมพันธ์กับ

อำนาจรัฐ พวกเขาจึงพยายามที่จะใกล้ชิด (เพื่อผลประโยชน์) กับรัฐซึ่งทวีอำนาจมากขึ้นทุกที ขณะที่ชาวนาส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในสำนักของการหลบเลี่ยงและต่อต้าน

อย่างไรก็ดี เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ ๒๔๖๐ ชุมชนโดยทั่วไปก็ไม่สามารถปฏิเสธหรือหลีกเลี่ยงการ 'เข้ามา' ของรัฐได้ เพราะรัฐได้สถาปนาสถาบันใหม่ๆ ลงมาครอบงำวิถีชีวิตของผู้คนแทบจะทุกมิติ โดยเฉพาะมิติของการศึกษา ซึ่งเริ่มมีพระราชบัญญัติการประถมศึกษา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ และมติของการปกครองที่สามารถรวบรวมอำนาจได้เร็วเสร็จ โดยการสร้างระบบที่ทำให้ผู้คนรู้สึกว่ารัฐสามารถสอดส่องควบคุมทุกคนได้อย่างใกล้ชิดทั่วถึง เช่นการสำมะโนประชากรและตั้งนามสกุล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นต้น

ในชุมชนที่การรวมตัวค่อนข้างแน่นเหนียวอย่างชุมชนชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบนี้ กล่าวได้ว่าระบบความสัมพันธ์ที่แน่นอนประการหนึ่งก็คือ ระบบเครือญาติโดยสายเลือด อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุที่สภาพกดดันทางการปกครองและเศรษฐกิจทำให้เกิดการหนีระบบไพร่และภาษี จนมีการรวมกลุ่มอพยพออกไปแสวงหาที่ทำกินและที่ตั้งชุมชนใหม่ๆ ขึ้น ก็น่าจะเป็จุดเริ่มต้นของระบบเครือญาติที่มีประวัติศาสตร์ชุมชนร่วมกันซึ่งมีความหมายต่อความต่อเนื่องของสำนักเครือญาติในยุคหลังจากนี้ด้วย

๕) ภาพสะท้อนจากวรรณกรรม

แม้เมืองนครศรีธรรมราชจะเคยเป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ในจิตสำนึกของประวัติศาสตร์ไทย แต่ก็เป็ความยิ่งใหญ่ของเมืองแห่งพระพุทธศาสนา มากกว่าความยิ่งใหญ่ในอำนาจทางการเมืองหรือในฐานะของราชอาณาจักร กษัตริย์นครศรีธรรมราชโบราณจึงเป็นที่กล่าวขวัญถึงในแง่ของผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา มากกว่าจะเป็นผู้ปราดเปรื่องในเชิงการเมืองและการทหาร ซึ่งความเป็นจริงข้อนี้ได้สะท้อนออกมาเป็นอัตลักษณ์ของวรรณกรรมแห่งลุ่มทะเลสาบประการหนึ่งคือ ไม่พบว่ามียุทธประณามพจน์ของวรรณกรรมเรื่องใดที่แสดงถึงความยิ่งใหญ่ของเมืองและความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์หรือเจ้าเมืองโดยไม่อิงอยู่กับหลักคำสอนและความเชื่อทางพระพุทธศาสนา แต่จะเป็นบทประณามพจน์กล่าวถึงพระพุทธเจ้า พระรัตนไตร ฝับริรพบุรุษ ครูหมอ พ่อแม่ และครูอาจารย์ เสียมากกว่า

การตัดขาดจากเมืองและ/หรือสัญลักษณ์อันเป็นตัวแทนของการปกครองทางโลกย์ (กษัตริย์/เจ้าเมือง) ดังกล่าวนี้อันดูเหมือนจะแสดงให้เห็นว่ากวีแห่งลุ่มทะเลสาบมองชุมชนของเขาว่าเป็นอิสระจากอาณาจักรหรือศูนย์กลางทางการเมืองการปกครอง แต่เมื่อพิจารณาถึงสถานะของกวีที่อาจกล่าวได้ว่าส่วนใหญ่จะเติบโตและมีประสบการณ์ในการสร้างสรรค์งานวรรณกรรมในบริบทความสัมพันธ์ของ 'ระบบกัลปนา' ภาพสะท้อนจากวรรณกรรมดังกล่าวจึงย่อมแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับ 'วัด' ซึ่งเป็นสถาบันทางสังคมที่เป็นตัว

แทนอำนาจรัฐ ภาพสะท้อนที่แสดงให้เห็นถึงการตัดขาดจากสัญลักษณ์อันเป็นตัวแทนของการปกครองดังกล่าวจึงน่าจะเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างสถาบันทางศาสนากับอำนาจรัฐในท้องถิ่นมากกว่าที่จะเป็นการขัดแย้งหรือไม่ยอมรับอำนาจรัฐดังที่ผ่าน

ความซับซ้อนของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนที่ผ่านทางวัด งานวรรณกรรมที่กล่าวถึงความเชื่อและหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาจึงสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจหรือผลของการกระทำที่ได้รับการตอบแทนด้วย “การตกนรก” “การขึ้นสวรรค์” หรือการได้ไปเกิดใน “โลกพระศรีอารีย์” อันเป็นความใฝ่ฝันในเชิงธรรมานุภาพ ทำให้วรรณกรรมของชุมชนลุ่มทะเลสาบสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวนาอย่างแยกไม่ออก การสร้างสรรค์วรรณกรรม (ในรูปของการคัดลอก) ตลอดจนการเผยแพร่ (ในรูปของการอ่าน การสวด และการขับ) จึงสัมพันธ์กับวิถีทางของการไปสู่มรรคผลในเชิงธรรมะเหล่านั้น ในแง่นี้วรรณกรรมกับวิถีชีวิตของผู้คนในบริเวณลุ่มทะเลสาบยุคก่อนทศวรรษ ๒๔๗๐ จึงสะท้อนผลต่อกันอย่างกลับไปกลับมาโดยไม่อาจแยกแยะออกได้ว่าสิ่งใดเป็นอิทธิพลต่อสิ่งใดมากน้อยกว่ากัน

นอกจากนี้ วิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับวรรณกรรมดังกล่าวนี้ยังเห็นได้จากความเปลี่ยนแปลงของ ‘แก่นสาร’ ที่ผู้คนรอบทะเลสาบนิยมคัดลอกลงหนังสือบุดต่อกันมาจนเกิดเป็นต้นฉบับเฉพาะถิ่นขึ้นมาหลายฉบับ จากต้นฉบับซึ่งเก่าแก่ที่สุดเมื่อเทียบกับต้นฉบับหลังสุด ก็จะพบว่าแก่นสารของวรรณกรรมเรื่องนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปแล้วตามการเปลี่ยนแปลงของสำนึกสังคม เช่น ความเปลี่ยนแปลงของ ‘มรรคที่เคยมีน้ำหนักเหนือผล’ ในวรรณกรรมลุ่มทะเลสาบสมัยอยุธยาเรื่องพระปรมธัต ได้เปลี่ยนไปสู่ ‘ผลที่ถูกให้น้ำหนักเหนือมรรค’ ในวรรณกรรมเรื่องเดียวกันเมื่อคัดลอกมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นอาทิ ทำให้เห็นว่าเชื่อได้ว่าวรรณกรรมเหล่านี้ถูกเคลื่อนย้ายไปสู่เมืองหลวงและถูกปรับเปลี่ยนไปเป็นวรรณกรรมของเมืองหลวง และได้เผยแพร่กลับเข้าสู่ชุมชนลุ่มทะเลสาบในยุคต้นรัตนโกสินทร์

ภายหลังการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินแล้ว การศึกษาในระบบโรงเรียนก็เห็นการปลูกฝังวัฒนธรรมส่วนกลางโดยให้เรียนภาษาไทยกลางขึ้นในบริเวณลุ่มทะเลสาบ การเรียน ‘ขอม-บาลี’ และ ‘ขอม-ไทย’ ซึ่งเคยเป็นสื่อของวัฒนธรรมการเรียนรู้ดั้งเดิมของชุมชนจึงถูกกีดกันออกไป รูปแบบวรรณกรรมใหม่ๆ ในชุมชนลุ่มทะเลสาบจึงเกิดขึ้นตามความนิยมของภาคกลาง ในห้วงเวลานี้วรรณกรรมประเภท “หนังสือวัดเกาะ” ที่เข้าสู่ชุมชนลุ่มทะเลสาบพร้อมๆ กับระบบการศึกษาในโรงเรียนก็ได้กลายเป็นวรรณกรรมยอดนิยมของชุมชนชาวนา การสวดและการขับซึ่งเคยใช้วรรณกรรมหนังสือบุดในท้องถิ่นก็เปลี่ยนมาเป็นวรรณกรรมหนังสือเล่มของสุนทรภู่และกวีจากภาคกลางคนอื่นๆ วรรณกรรมของนักประพันธ์ท้องถิ่น

เริ่มให้ความสำคัญกับคำประณามพจน์ที่เน้นชื่นชมความอลังการของเมืองและบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ ชาวนาผู้เสพวรรณกรรมเริ่มคุ้นเคยกับการกางหนังสือเล่มเพื่อขับหรือสวด “หนังสือวัดเกาะ” จากภาคกลางจึงมาแผ่อิทธิพลเหนือการสร้าง เสพ และเผยแพร่วรรณกรรมของกลุ่มทะเลสาบ ยังผลให้เกิดนักประพันธ์ท้องถิ่นกลุ่มใหม่ๆ เช่น กวีชาวบ้าน นักปราชญ์ท้องถิ่น ฯลฯ กลับมีร่องรอยอิทธิพลของวรรณกรรมจากภาคกลางได้ชัดเจน พวกเขาเริ่มเคยชินกับการอ่านหนังสือเล่มเพื่อสั่งสมความรู้ด้านการประพันธ์และสร้างแรงบันดาลใจในการประพันธ์ วิถีชีวิตของวรรณกรรมท้องถิ่นกลุ่มทะเลสาบในห้วงเวลานี้จึงไม่ต่างไปจากวิถีชีวิตทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้คนที่ถูกดึงเข้าไปสู่ร่มเงาของอำนาจทางการเมืองการปกครองของรัฐมากขึ้นตามลำดับ

ภาพสะท้อนของความสัมพันธ์ทางวรรณกรรมดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงเศรษฐกิจสังคมระหว่างชุมชนกลุ่มทะเลสาบกับรัฐที่อำนาจรัฐได้พยายามเข้ามาครอบงำความคิดของผู้คนในชุมชนได้อย่างกระชับแน่นเพิ่มขึ้นตามลำดับ และนำไปสู่กระบวนการใช้วรรณกรรมเป็นเครื่องมือในการปลูกฝังสำนึกทางเศรษฐกิจในช่วงทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมา

จากปัจจัยหลายประการที่ส่งผลถึงการเปลี่ยนแปลงของวิถีแห่งเศรษฐกิจและวิถีแห่งวัฒนธรรมของชุมชนในบริเวณกลุ่มทะเลสาบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกิดเส้นทางคมนาคมที่สำคัญคือรถไฟสายใต้และเรือเมล์ในบริเวณทะเลสาบเมื่อประมาณทศวรรษ ๒๔๖๐ ปัจจัยดังกล่าวส่งผลให้การแลกเปลี่ยนค้าขายและการเดินทางของผู้คนคึกคักขึ้น ซึ่งส่งผลให้การแลกเปลี่ยนผลผลิตขยายวงกว้างออกไป อย่างไรก็ตาม ระบบการผลิตเพื่อการค้าก็ยังคงเป็นไปในลักษณะวงแคบ กล่าวคือการผลิตเพื่อการค้ายังอยู่ในระยะเริ่มพัฒนาการ ในช่วงดังกล่าวคนจีนอพยพได้เริ่มบุกเบิกที่ดินสำหรับการผลิตข้าวเพื่อขายอย่างจริงจัง แต่เมื่อนโยบายรัฐบีบบังคับก็จำเป็นต้องเลิกฐานะผู้ผลิตมาเป็นผู้ค้าขายแทน ขณะเดียวกันชุมชนในที่ต่างๆก็เริ่มขยายขยายออกด้วยเงื่อนไขของการเพิ่มของพลเมือง ที่ดินถูกจับจองบุกเบิกเป็นที่เพาะปลูกข้าว ย่างเข้าสู่ทศวรรษ ๒๔๗๐ ปากลำน้ำต่างๆที่ไหลลงทะเลสาบเป็นแหล่งรับซื้อข้าวและมีโรงสีเกิดขึ้นทั่วไป ทางบกกระหว่างตรัง-พัทลุงได้ถูกเปิดออกโดยการเกณฑ์ผู้คน

อย่างไรก็ตามในช่วงก่อนทศวรรษ ๒๔๗๐ นั้น เป็นช่วงเวลา que เชื่อได้ว่าชุมชนยังดำเนินอยู่ในวิถีแห่งเศรษฐกิจแบบใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวและแรงงานสัตว์ ยังไม่แบ่งงานกันทำ และยังไม่มื่ออาชีพที่ชัดเจน (คนหนึ่งอาจมีทักษะหลายอย่าง เพาะปลูก หาปลา จับสัตว์ หรือทำหัตถกรรม เป็นต้น) จากการศึกษาโดยใช้แนวคิดหรือทฤษฎีของนักวิชาการที่

เคยลงพื้นที่ศึกษาในชุมชนอื่นๆ รวมทั้งหลักฐานจากเอกสาร และและข้อมูลภาคสนามมา เป็นฐานของแนวคิด จึงสามารถสรุปลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบ ได้ว่ามีลักษณะเศรษฐกิจแบบ 'ผลิตเพื่อกินเพื่อใช้-เพื่อให้-และทำบุญ ที่เหลืออาจขายบ้าง' และมีลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมแบบ 'ช่วยเหลือแลกเปลี่ยนแรงงานแบ่งปันผลผลิต' ซึ่ง หากจะมองในมิติของการเมืองการปกครองท้องถิ่นก็อาจเรียกได้ว่า 'ยุคบุกเบิก' โดยเฉพาะ ในช่วงทศวรรษ ๒๔๖๐-๒๔๗๐ จะเริ่มเกิดความสั่นไหวและมองเห็นภาพการค้าและกิจการ การผลิตเพื่อขายที่ชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงทศวรรษ ๒๔๗๐ นี้มีหลักฐาน ระบุแหล่งผลิตผลไม้บางชนิดที่เป็นที่ต้องการของตลาด สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะการผลิต เพื่อการค้าว่าได้เริ่มขึ้นในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาแล้ว

๓.๒. ยุคการเปลี่ยนผ่าน (ทศวรรษ ๒๔๗๐-๒๕๐๐)

แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นจะลำดับเหตุมาจากปัจจัยภายนอกเป็นประการสำคัญ และแม้ว่าเรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่างๆไม่ว่าในระดับประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์โลกที่ลำดับเข้ามา จะมีผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงของท้องถิ่นอย่างไม่สามารถปฏิเสธได้ แต่มิได้หมายความว่าเหตุการณ์เหล่านั้นจะมีผลกระทบและ/หรือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในท้องถิ่นอย่างต่อเนื่องในทันทีหรืออย่างไม่มีเงื่อนไขเสมอไป หากในแต่ละท้องถิ่นซึ่งมีปัจจัยพื้นฐานที่แตกต่างกันออกไปย่อมมีเงื่อนไขที่แตกต่างกันอย่างหลากหลาย เหตุการณ์หนึ่งจึงอาจมีผลกระทบต่อท้องถิ่นต่างๆในระดับที่แตกต่างกัน หรือบางเหตุการณ์อาจไม่ก่อผลกระทบในระดับที่เป็นนัยยะสำคัญแต่ประการใด ในขณะที่อีกหลายเหตุการณ์ต้องอาศัยเวลาและความพร้อมของปัจจัยภายใน จึงจะก่อให้เกิดผลกระทบหรือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในท้องถิ่นหนึ่งๆได้ ทั้งนี้นอกจากจะต้องใช้เวลาในการสะสมทางปริมาณเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางคุณภาพแล้ว ในแต่ละพื้นที่หรือในแต่ละท้องถิ่นที่มีความใกล้เคียงกัน ก็ยังต้องใช้เวลาในการเริ่มต้นและการคลี่คลายขยายตัวที่ต่างกันอีกด้วย

ดังนั้น นอกจากจะต้องทำความเข้าใจกับเรื่องราวหรือเหตุการณ์ในฐานะของปัจจัยที่จะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในท้องถิ่นแล้ว ยังต้องทำความเข้าใจกับระยะเวลาตลอดถึงลักษณะและความเข้มข้นของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับปัจจัยนั้นๆอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัจจัยภายนอกซึ่งต้องอาศัย 'เวลา' และ 'พัฒนาการ' ในระยะและระดับหนึ่ง ก่อนที่จะส่งผลกระทบต่อท้องถิ่น ไม่ว่าจะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นโดยตรง หรือส่งผลกระทบต่อปัจจัยภายใน และปัจจัยภายในจะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในท้องถิ่นอีกต่อหนึ่งก็ตาม

ประการสำคัญ การเปลี่ยนแปลงต้องอาศัย 'ระยะเวลา' ในการ 'เปลี่ยนผ่าน' หรือการสะสมทางปริมาณก่อนจะเกิดผลทางคุณภาพที่สามารถอธิบายได้ว่า 'โครงสร้าง' ของชุมชนหรือท้องถิ่นนั้นได้ 'เปลี่ยนแปลง' ไปแล้ว ซึ่งในทางทฤษฎีเชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นจะส่งผลแก่กัน ระหว่างโครงสร้างพื้นฐานหรือโครงสร้างทางเศรษฐกิจกับโครงสร้างส่วนบนหรือโครงสร้างทางวัฒนธรรม

ปัจจัยที่จะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบ (ได้ส่อเค้ามาแล้วตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๖๐) ก็ย่อมต้องการ 'ระยะเวลา' และ 'ระดับพัฒนาการ' ใน 'การเปลี่ยนผ่าน' ก่อน 'การเปลี่ยนแปลง' เช่นกัน ในกรณีนี้ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบใช้เวลาไม่น้อยกว่า ๔ ทศวรรษ คือ ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๗๐ ถึงทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นอย่างน้อย

๑) ลักษณะทางการผลิต

ตั้งแต่ต้นทศวรรษ ๒๕๗๐ เป็นต้นมา รัฐบาลได้พยายามเป็นอย่างมากที่จะส่งเสริมให้ชาวนาผลิตข้าวให้ได้ประสิทธิผลเต็มที่ในผืนดินที่ชาวนาลุ่มทะเลสาบครอบครองอยู่ เพราะความรู้ด้านการเกษตรแผนใหม่เริ่มเป็นความรู้ที่ชนชั้นนำกำลังให้การยอมรับ ทบวงเกษตรราชการที่จัดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๗๗ ได้ทำหน้าที่เผยแพร่ความรู้ด้านการเกษตรแผนใหม่อย่างจริงจัง ผ่านทางข้าราชการและผู้นำชุมชนตามหัวเมืองต่างๆ ในชุมชนลุ่มทะเลสาบ รูปแบบหนึ่งของการเผยแพร่ดังกล่าวกระทำผ่านวารสารศรีธรรมราชศึกษา (วารสารรายเดือนของมณฑลนครศรีธรรมราช) โดยมีการแนะนำวิธีการเตรียมดิน การคัดเลือกพันธุ์ การใช้ปุ๋ย ตลอดจนการบำรุงร่างกายของชาวนาเพื่อสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง และสามารถเจาะลึกลงไปชี้แจงโดยละเอียดและจำเพาะเจาะจงเป็นรายชุมชนในบางครั้ง

อย่างไรก็ดี ในช่วงแรกๆ การส่งเสริมเหล่านี้ก็ดูเหมือนจะสัมฤทธิ์ผลน้อยมาก เพราะการเพาะปลูกของชาวนา (โดยเฉพาะฝั่งตะวันออกของทะเลสาบ) ยังคงมีข้อจำกัดอยู่ที่การพัฒนาเทคโนโลยีในการผลิต ไม่ว่าเรื่องการไถหว่าน บักดำ เก็บเกี่ยว การใช้ปุ๋ย โดยเฉพาะการจัดการน้ำที่ทำได้ดีที่สุดแค่ 'นบไม้' ซึ่งไม่สามารถปิดหรือเปิดได้ตามต้องการ ทำนบกั้นน้ำจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเหล่านั้นจึงต้องปะทะกับกระแสน้ำเสียหายไปในเวลาไม่นาน ซึ่งทำให้พวกเขาต้องลงแรงสร้างกันใหม่บ่อยๆ ประการสำคัญคือข้อจำกัดจากการขาดแคลนน้ำจืดจากธรรมชาติซึ่งเป็นปัญหาต่อเนื่องมาตั้งแต่อดีต

โดยทั่วไปไปผลผลิตที่ดีจากพื้นนาจะเกิดได้ก็ด้วยความสอดคล้องต้องกันของน้ำฝนและสภาพดินฟ้าอากาศ การคัดเลือกพันธุ์ข้าวของชาวนาก็ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยเหล่านี้เป็นหลัก ซึ่งเป็นวิธีการคัดเลือกพันธุ์ที่แตกต่างไปจากแนวคิดการเกษตรแผนใหม่ของทางราชการ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ สำหรับวัฒนธรรมการเพาะปลูกของชาวนา สภาพดินฟ้าอากาศจะเป็นตัวคัดเลือกพันธุ์ข้าว ส่วนวัฒนธรรมการเพาะปลูกของทางราชการ ปริมาณของผลผลิตจะเป็นตัวคัดเลือกพันธุ์ข้าว ด้วยเหตุนี้ขณะรัฐบาลส่งเสริมแนวคิดการเกษตรแผนใหม่ให้แก่ชาวนาลุ่มทะเลสาบอย่างจริงจัง แต่ในช่วงทศวรรษ ๒๕๗๐ ชุมชนชาวนากลับยังดำรงวิถีการผลิตในแบบเดิมๆ อยู่อย่างต่อเนื่อง พันธุ์ข้าวพื้นเมืองยังคงเป็นพันธุ์ข้าวที่ชาวนาให้ความเชื่อมั่น ขณะที่เทคโนโลยีการผลิตก็ยังคงเป็นเทคโนโลยีแบบเดิม ทักษะและแนวคิดก็ยังเป็นแบบเกษตรกร แรงงานก็ยังคงเป็นแรงงานของคนในครอบครัวและสัตว์เลี้ยง ข้อจำกัดเหล่านี้ทำให้การผลิตข้าวของชุมชนรอบทะเลสาบในขณะนั้นยังไม่อาจตอบสนองระบบตลาดการค้าที่รัฐบาลต้องการได้

สภาพพื้นที่ซึ่งมีความแตกต่างกันอย่างชัดเจนในแต่ละชุมชนทำให้พันธุ์ข้าวของชาวนาในกลุ่มทะเลสาบแตกต่างกันออกไป-เมื่อแบ่งตามวงจรของการเจริญพันธุ์ ซึ่งสามารถแบ่งได้ ๓ ชนิด คือ ข้าวเบา ข้าวกลางปี และข้าวหนัก โดยข้าวเบาจะมีลักษณะเฉพาะคือเป็นข้าวที่มีวงจรของการเจริญพันธุ์นับตั้งแต่เริ่มแตกหน่อจนกระทั่งสุกสามารถเก็บเกี่ยวได้ ใช้เวลาเพียง ๓-๕ เดือน (น้ำหนักน้อย หุงไม่ขึ้นหม้อ แต่เมล็ดข้าวสารนุ่มแต่นำกิน ข้าวกลางปีใช้เวลาตั้งแต่เจริญพันธุ์ถึงเก็บเกี่ยวประมาณ ๖-๗ เดือน (เมล็ดข้าวสารนุ่ม หุงขึ้นหม้อและมีน้ำหนักมากกว่าข้าวเบาเล็กน้อย) ส่วนข้าวหนักจะมีช่วงอายุที่ยาวนานที่สุดคือราว ๘-๑๐ เดือน (เมล็ดแข็ง น้ำหนักดี) ลักษณะของพันธุ์ข้าวดังกล่าวนอกจากจะทำให้ชาวนาแต่ละชุมชนสามารถเลือกพื้นที่เพาะปลูกให้เหมาะสมกับลักษณะพันธุ์ และสามารถเพาะปลูกได้ในทุกสภาพพื้นที่ไม่ว่าจะเป็น 'นาดอน' หรือ 'นาลุ่ม' แล้ว วงจรการเจริญพันธุ์ที่แตกต่างกันเช่นนี้ยังกำหนดฤดูเก็บเกี่ยวที่ต่างเวลากัน ซึ่งเอื้อให้เกิดความสัมพันธ์ทางการผลิตในแง่ของการแลกเปลี่ยนแรงงาน (คือขอแรงเก็บเกี่ยว) อีกด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่าในด้านเทคโนโลยีการผลิตนั้น แม้ว่าการปลูกข้าวบนผืนนาขนาดใหญ่ของชาวจีน (และชาวไทยเชื้อสายจีน) ซึ่งมีการใช้เครื่องจักรให้เห็นกันอยู่ในทุกขั้นตอนของการผลิต แต่รูปแบบการผลิตเหล่านั้นก็ไม่ได้มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางทักษะและเทคโนโลยีในการผลิตของชาวนาแต่ประการใด ยังไม่มีสัญญาณจากชาวนาส่วนใหญ่ที่ว่าพวกเขาจะเปลี่ยนจากเทคโนโลยีดั้งเดิมโดยภูมิปัญญาของพวกเขาไปสู่เทคโนโลยีสมัยใหม่โดยภูมิปัญญาต่างถิ่นแต่อย่างใด (ข้อจำกัดที่ว่าเป็นข้อจำกัดของการพัฒนาเทคโนโลยีการเกษตรในสังคมไทยโดยรวมด้วย) เนื่องจากในทศวรรษที่ ๒๕๗๐ รัฐบาลเองก็ไม่สามารถพัฒนาเครื่องมือให้ก้าวหน้ามากนัก ในมหันตลนครศรีธรรมราช เทคโนโลยีการทำนาที่ทันสมัยที่สุดเห็นจะเป็น 'ไถเกษตร' ที่มีลักษณะเหมือนไถทั่วไป แต่ดูจะแข็งแรงกว่าเท่านั้น) ไม่เพียงเท่านั้น ในบรรดาผู้เพาะปลูกข้าวรายใหญ่บางรายก็ยังทำการเพาะปลูกแบบระดมแรงงานชาวบ้านมากกว่าจะใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วย เช่น การเพาะปลูกของกลุ่มผู้นำชุมชน กลุ่มคนนักเลง กลุ่มศิลปิน และกลุ่มหมอพื้นบ้าน เป็นต้น

อย่างไรก็ตามในทศวรรษ ๒๕๗๐ กล่าวได้ว่าการส่งเสริมประการเดียวของรัฐที่ดูจะได้ผลคือการส่งเสริมให้ใช้ปุ๋ยหมัก มูลโคกระบือ ซึ่งเป็นวัสดุที่ชาวนาสามารถแสวงหาหรือผลิตได้ภายในชุมชน ความสำเร็จที่ว่านี้อาจเกิดขึ้นเพราะนโยบายรัฐสอดคล้องกับทรัพยากรและสำนึกด้านการเพาะปลูกของชุมชนมากกว่าจะเกิดจากศักยภาพในการส่งเสริม กล่าวคือในเรื่องของปุ๋ยต่างๆ ที่รัฐแนะนำนั้นเป็นทรัพยากรพื้นฐานที่ชาวนามีอยู่และเคยใช้ในการเพาะปลูกอยู่แล้ว ส่วนสำนึกด้านการปลูกข้าว เนื่องจากชาวนาในยุคนี้มีสำนึกว่าข้าวเป็นเพียง

หลักประกันความมั่นคงด้านอาหาร ในทุกขั้นตอนของการผลิตจึงต้องหลีกเลี่ยงการลงทุนเงินตราให้มากที่สุด การส่งเสริมการใช้ปุ๋ยในชุมชนชาวนาจึงได้รับการตอบสนองจากชาวนาเป็นอย่างดี เพราะเกิดขึ้นจากพื้นฐานความเป็นจริงและเป็นอยู่ของชุมชนอยู่ก่อนแล้ว

เพราะเหตุที่ต้องการหลีกเลี่ยงการลงทุนเงินตราในการปลูกข้าวเหนียว ที่ทำให้ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบนิยมใช้ปุ๋ยจากธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชนมาอย่างต่อเนื่อง เมื่อนกนางแอ่นตามเกาะแก่งต่าง ๆ ในทะเลสาบถูกนายทุนจีนประมุขผูกขาดจนพวกเขาต้องจ่ายเงินตราเมื่อต้องการมูลนกนางแอ่นไปปรับปรุงดิน ชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบจึงต้องหันไปหาดินจากภูเขาหรือมูลค่างจากชุมชนทางด้านตะวันตกของทะเลสาบมาใช้แทน ความพยายามดังกล่าวเกิดขึ้นกับชาวนาในทุกบริเวณ แม้กระทั่งชาวนาในชุมชนด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบก็ยังรวมกลุ่มกันเดินทางไปขนมูลค่างมาถึงฝั่งตะวันตก ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ได้ดำเนินมาจนถึงทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นอย่างน้อย

การใช้ปุ๋ย (แม้ว่าจะเป็นปุ๋ยจากธรรมชาติ) ปรับปรุงดินเพื่อเพิ่มศักยภาพในการเพาะปลูกนี้สะท้อนนัยสำคัญอย่างน้อย ๒ ประการ ประการแรก ในบริเวณใกล้ๆหมู่บ้านมีพื้นที่ให้ชาวนาได้บุกเบิกน้อยลง แม้ว่าชาวนาจะมองเห็นข้อจำกัดของที่ดินทำกิน แต่พวกเขาก็ไม่สามารถแสวงหาที่ที่อุดมสมบูรณ์กว่านี้ได้ เพราะระบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน (ทั้งของรัฐและเอกชน) เริ่มเข้มแข็งขึ้นตั้งแต่ช่วงกลางทศวรรษ ๒๔๘๐ เป็นต้นมา ประการที่สอง ชาวนาเริ่มที่ละเล่านึกในเรื่องความคุ้มทุนและผลกำไรจากการผลิต ซึ่งทั้งสองประการนี้สะท้อนสำนึกทางเศรษฐกิจของชาวนาที่เริ่มจะเห็นความจำเป็นในการแสวงหาเงินตราเพื่อตอบสนองวิถีชีวิตแบบใหม่ ไม่ว่าจะเรื่องภาษีอากร การศึกษา (เช่น ค่า 'ศึกษาพลี' เพื่อให้รัฐนำไปแจกจ่ายเป็นค่าตอบแทนครู) การใช้จ่ายของฟุ่มเฟือย (ที่มีพ่อค้าชาวจีนเป็นกลุ่มกระตุ่นการบริโภคนิยม) ตลอดจนค่าใช้จ่ายเพื่อการคมนาคม เช่น เรือเมล์ รถไฟ รถยนต์ เป็นต้น

แม้ว่ายุคนี้ชาวนาจะเริ่มมีสำนึกเรื่องของตนทุนและกำไรแล้ว ก็หาได้ผลักดันให้เกิดการผลิตเพื่อมุ่งตอบสนองตลาดการค้าอย่างเข้มงวดไม่ การใช้ปุ๋ยปรับปรุงดินนานั้นเป็นเพียงสำนึกถึงความคุ้มแรงเท่านั้น แต่เมื่อมีเงื่อนไขที่จะต้องจับจ่ายใช้สอยเงินตราพวกเขาก็จะหันไปหาหนทางอื่นๆ เช่น การเลี้ยงสัตว์ การจับสัตว์น้ำในทะเลสาบ การออกไปสู่ตลาดแรงงานในเมืองริมทางรถไฟซึ่งกำลังขยายตัว การบุกเบิกพื้นที่เพื่อปลูกพืชไร่และพืชสวน ดังที่พบว่าตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๘๐ เป็นต้นมา ขบวนการชาวนาอพยพจากชุมชนฝั่งตะวันออกของทะเลสาบเริ่มเข้าไปบุกเบิกพื้นที่เชิงเขาด้านตะวันตกของจังหวัดพัทลุงมากขึ้น ขณะที่ชาวนาในเขตทุ่งราบของจังหวัดพัทลุงเองก็ร่วมขบวนการบุกเบิกนั้นด้วย พวกเขาขึ้นไปบุกเบิกพื้นที่ทำสวนยางพาราและสวนผลไม้ (สวนสมรม) โดยที่ยังคงมีบ้านเรือนอยู่ในเขตทุ่งราบ และยังคงทำ

นาอยู่เช่นเดิม บางรายยินดีที่จะเดินทางเที่ยวไปเที่ยวมาระหว่างนาและสวนยางพาราซึ่งอยู่ห่างกันคนละจังหวัดอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ขณะที่บริเวณริมทางรถไฟก็เริ่มมีสวนยางพาราและชุมชนการค้าใหม่ ๆ เกิดขึ้น

ควรกล่าวเพิ่มเติมในเรื่องของการบุกเบิกที่ดินอีกเล็กน้อยว่า ในช่วงเวลาที่ย้อนกลับไปประมาณ ๑๐๐ ปีที่ทำการศึกษานี้มีระลอกของการบุกเบิกที่น่าสนใจอย่างน้อย ๒ ระลอก การบุกเบิกระลอกแรกอยู่ในช่วงเวลาประมาณทศวรรษ ๒๔๔๐-๒๔๖๐ ที่ดินที่ถูกบุกเบิกจับจองส่วนมากจะเป็นป่าในเขตที่ราบทางด้านทิศตะวันตกของรางรถไฟในจังหวัดพัทลุง มีบ้างที่หลีกเร้นไปบุกเบิกลึกไปถึงเชิงเขาบรรทัดและบริเวณป่าพรุด้านทิศเหนือของทะเลสาบในเขตรอยต่อสามจังหวัด (พัทลุง สงขลา และนครศรีธรรมราช) ผู้ที่เข้าจับจองบุกเบิกส่วนใหญ่จะเป็นชาวนาในจังหวัดพัทลุงซึ่งหนีโรคร้าย-หนีการข่มเหงรังแก-และหลบเลี่ยงการเสียภาษีไปจากพื้นที่ทำกินเดิม มีบ้างที่เป็นชาวนาจากฝั่งตะวันออกของทะเลสาบซึ่งข้ามน้ำข้ามทะเลมาด้วยภาวะอึดอัดที่ทำกิน

การบุกเบิกที่สำคัญอยู่ในช่วงเวลาประมาณทศวรรษ ๒๔๘๐-๒๕๑๐ พื้นที่ที่ถูกบุกเบิกส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ป่าเชิงเขาบรรทัดและพื้นที่ป่าพรุด้านทิศเหนือของทะเลสาบ ผู้ที่เข้าไปจับจองบุกเบิกส่วนใหญ่จะเป็นชาวนาจากฝั่งตะวันออกของทะเลสาบ มีบ้างที่เป็นชาวนาในจังหวัดพัทลุง สาเหตุของการแผ้วถางบุกเบิกก็เพราะอึดอัดที่ทำกิน (จากระโนดและสทิงพระ) และต้องการขยายพื้นที่เพื่อเพิ่มผลผลิต (จากพัทลุง) จากกรณีของการบุกเบิกพื้นที่ทำกินระลอกที่สองนี้ ทำให้มองเห็นความสัมพันธ์ทางการผลิตประการหนึ่งคือความสัมพันธ์ซึ่งเกิดจากสำนึกในระบบเครือญาติที่แน่นเหนียว ไม่ว่าเครือญาติที่ร่วมสายเลือดเดียวกัน หรือเครือญาติที่มีประวัติศาสตร์ (ชุมชน) ร่วมกัน ทำให้การอพยพเพื่อการบุกเบิกที่ดินในเขตเชิงเขาเกิดขึ้นโดยไม่มีอุปสรรคมากนัก แม้ว่าในระยะแรกๆของการหักร้างถางพงเพื่อการเพาะปลูกและตั้งถิ่นฐาน ผู้อพยพเหล่านี้จะถูกรบกวนจากเจ้าถิ่นดั้งเดิมในลักษณะของการ 'อุกยิก' (ปล้นไล่ที่) และต้องเผชิญกับภัยจากสัตว์ป่านานาชนิดบ้าง แต่วิถีของการอพยพที่พวกเขา มักจะรวมตัวไปกันเป็นกลุ่มๆ (อย่างน้อยกลุ่มละ ๑๐ คน) ก็สามารถปกป้องที่ทำกินและผลผลิตของพวกเขาเอาไว้ได้อย่างปลอดภัย

ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ ชาวจีนได้ถูกจำกัดการถือครองที่ดินจนไม่อาจทำไร่นาขนาดใหญ่ได้ พวกเขาจึงหันมาทำการค้าขาย โดยเฉพาะการรับซื้อข้าวเปลือกมาแปรรูปเป็นข้าวสารเพื่อขายต่อในชุมชนเมืองและต่างประเทศ ปรากฏการณ์นี้ทำให้ประชาชนมีโอกาขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกมากขึ้น ปัจจัยการผลิตและที่ดินกลายเป็นสิ่งมีค่า ผลผลิตก็ต้องขายผ่านพ่อค้าคนกลางซึ่งเป็นชาวจีน ขณะเดียวกันรัฐก็ได้เพิ่มประเภทของสินค้าที่ต้องพิกัด

เลี้ยงภาษี เพื่อหาเงินจำนวนมากไปใช้จ่ายในการบริหารงานของรัฐบาล สภาพเช่นนี้ทำให้ผู้คนแห่งลุ่มทะเลสาบต้องถูกผลักดันออกไปสู่การผลิตเพื่อเงินตรามากขึ้น พวกเขาจำเป็นต้องมองหาสิ่งเน้นการแสวงหาเงินตราอย่างจริงจัง ต้องทำการเกษตร เลี้ยงสัตว์ และทำการประมงไปในขณะเดียวกัน โดยมีวัฒนธรรมการใช้แรงงานที่มีความยืดหยุ่นสูงระหว่างผู้ชาย ผู้หญิง และเด็ก เป็นตัวรองรับ

ตาลโตนดเป็นผลผลิตหนึ่งที่สามารถขายได้ให้แก่ชาวนาฝั่งตะวันออกของทะเลสาบในระยะนี้ นอกจากจะแปรรูปเพื่อการบริโภคภายในชุมชนอย่างพอเพียงแล้ว ยังแปรรูปส่งไปจำหน่ายในชุมชนเมืองและต่างประเทศโดยผ่านพ่อค้าคนกลางชาวจีนอีกด้วย จึงกล่าวได้ว่าช่องทางในการหาเงินตราจากตาลโตนดแปรรูปนั้นเปิดกว้างอยู่เสมอสำหรับพวกเขา แม้กระทั่งเมื่อล่วงถึง พ.ศ.๒๕๑๐ ซึ่งกฎหมายสรรพสามิตถูกรัฐบาลบังคับใช้อย่างเข้มงวด แต่กฎหมายฉบับนี้ก็ยังไม่สามารถปิดกั้นโอกาสในการบริโภคและแสวงหาเงินตราจากตาลโตนดแปรรูปของพวกเขาได้ เช่นเดียวกับกลุ่มที่แสวงหารายได้ด้วยผลผลิตจากยางพาราและการจับสัตว์น้ำในทะเลสาบ

ส่วนการเลี้ยงสัตว์ในชุมชนชาวนานั้น นอกจากหุ้ครอบคร้วจะมีวัวและควายเลี้ยงไว้ใช้แรงงาน (ที่เหลืออาจจำหน่ายผ่านพ่อค้าคนกลางไปยังเมืองไทรบุรี) แล้ว การเลี้ยงหมูก็เป็นอีกลักษณะการผลิตหนึ่งที่สัมพันธ์อยู่กับเศรษฐกิจเงินตราของชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบ แม้ว่าการเลี้ยงหมูจะเป็นลักษณะการผลิตที่เข้ามาพร้อมกับชาวจีน แต่พัฒนาการการเลี้ยงหมูในชุมชนชาวนาก็เริ่มมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๘๐ เป็นอย่างน้อย ชุมชนชาวนาได้พลิกบทบาทมาเป็นผู้เลี้ยงที่สำคัญกว่ากลุ่มชาวจีนซึ่งปรับเปลี่ยนตนเองไปเป็นพ่อค้าคนกลาง ความแพร่หลายดังกล่าวนี้อาจเป็นผลมาจากการที่รัฐบาลไม่ได้เก็บภาษี (หมูมีชีวิต) มาตั้งแต่ต้น ประกอบกับช่องทางในการจำหน่ายหรือแลกเปลี่ยนเงินตรามีมากขึ้น เพราะมีพ่อค้าชาวจีนเป็นสื่อกลางในการถ่ายเทสินค้าอย่างสำคัญ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้สัตว์เศรษฐกิจชนิดนี้เป็นอาชีพที่ผูกขาดโดยชาวนามาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๘๐ หลายชุมชนขึ้นชื่อว่าเป็น 'ชุมชนเลี้ยงหมู' ซึ่งเป็นที่รับรู้กันอย่างกว้างขวางในลุ่มทะเลสาบ ขณะที่คร้วเรือนโดยทั่วไปมักนิยมเลี้ยงหมูครอบคร้วละอย่างน้อย ๑ ตัวเสมอ

๒) วิถีแห่งการแลกเปลี่ยน

ขอบข่ายของชีวิตชาวนาที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับกำกับการแลกเปลี่ยนโดยมีเงินตราเป็นสื่อกลางนั้น แม้จะส่งผลกระทบต่อวิถีการผลิตของกลุ่มทะเลสาบบ้าง แต่ก็ยังไม่ชัดเจนนักในช่วงต้นๆ ของยุคนี้ ความเป็นจริงดังกล่าวนอกจากจะพิจารณาได้จากความสัมพันธ์ทางการผลิตซึ่งยังคงมีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันในหมู่เครือญาติและเพื่อนบ้านแล้ว วงจรการเจริญพันธุ์ของ

ข้าวและลักษณะพื้นที่อันหลากหลายที่ส่งผลถึงฤดูกาลของการเก็บเกี่ยวที่แตกต่างกัน ยังทำให้การแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างชุมชนต่างถิ่นเกิดขึ้นอย่างเห็นได้ชัดอีกด้วย ขอบข่ายของการแลกเปลี่ยนแรงงานในการทำการผลิตที่วันนี้ยังขยายไปถึงชุมชนที่อยู่นอกเขตของกลุ่มทะเลสาบ เช่น ชุมชนเชิงเขาบรรทัดด้านจังหวัดตรัง สตูล และชุมชนบริเวณลุ่มน้ำปากพนัง เป็นต้น

ทางด้านเทคโนโลยีและปัจจัยการผลิตนั้น เห็นได้ชัดเจนว่าถ้าหากชาวนาในช่วงก่อนทศวรรษ ๒๔๘๐ จะต้องลงทุนใช้จ่ายเพื่อปัจจัยการผลิตอยู่บ้าง ก็มักจะเป็นชาวนารุ่นใหม่ที่ตั้งครอบครัว กล่าวคือพวกเขาอาจจะไม่มีวัวหรือควายสำหรับใช้ในการไถคราด จึงต้องเช่าวัวควายจากผู้เลี้ยงรายใหญ่ในชุมชน ซึ่งพวกเขาอาจจะจ่ายค่าเช่าเป็นเงินตรา เป็นข้าว หรืออาจจะแลกเปลี่ยนเป็นแรงงาน แต่เหตุการณ์เช่นนี้จะเกิดขึ้นได้ก็ในกรณีที่พวกเขาอาจจะมาจากครอบครัวชาวนาที่ที่ยากจนไร้เงินหรือไร้ญาติขาดมิตรเท่านั้น เพราะโดยปกติเมื่อลูกหลานในครอบครัวแต่งงานออกไปตั้งครอบครัวใหม่ ไม่ว่าจะแยกตัวไปบุกเบิกที่ทำกินใหม่หรือยังทำการผลิตอยู่บนผืนดินที่ถูกแบ่งสรร พ่อแม่ของทั้งสองฝ่ายมักจะมอบที่นาพร้อมกับวัวหรือควายให้ควบคู่กันไปด้วยเสมอ ถ้าหากยังมีแรงงานสัตว์ไม่เพียงพอ ก็สามารถพึ่งพิงหยิบยืมกันได้ แม้กระทั่งในเขตชุมชนต่างพื้นที่กัน ดังเช่น ชาวนาในเขตชุมชนเคอิ่งในเขตรอยต่อสามจังหวัด (นครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา) ที่ต้องไปยืมวัวควายถึงชุมชนหัวไทรในทศวรรษ ๒๔๘๐-๒๔๙๐ เป็นต้น

ในอีกแง่หนึ่งการเช่าวัวควายเพื่อการทำนาก็ยังหมายถึงการที่ชาวนารุ่นใหม่เหล่านั้นสามารถขยายการผลิตออกไปจนเกินกำลังแรงงานและพลังการผลิตที่ครอบครัวมีอยู่อีกด้วย ชาวนาเหล่านี้เองที่เป็นดรรชนีสำคัญของ 'ยุคการเปลี่ยนผ่าน' ในบริเวณลุ่มทะเลสาบ เนื่องจากพวกเขากำลังหาช่องทางที่จะเพิ่มผลผลิตเพื่อที่จะได้นำผลผลิตที่เหลือกินเหลือใช้ออกจำหน่ายจ่ายแจกได้บ้าง

เรือเมล์โดยสารในท้องถิ่นซึ่งเริ่มเป็นที่นิยมมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๘๐ ก็ทำให้ความสัมพันธ์ทางการผลิตและการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนต่างๆ ในลุ่มทะเลสาบสามารถขยายขอบเขตออกจากหมู่บ้านใกล้เคียง และทำให้ความสัมพันธ์ของผู้คนสองฝั่งทะเลสาบใกล้ชิดกันมากยิ่งขึ้น แต่ความสะดวกและความใกล้ชิดดังกล่าวก็ต้องแลกมาด้วยค่าใช้จ่ายที่เป็นเงินตรา เมื่อประกอบกับปัจจัยทางด้านอื่นๆ แล้ว ทำให้เห็นว่าตั้งแต่ต้นทศวรรษ ๒๔๙๐ เป็นต้นมา การช่วยเหลือแรงงานก็เริ่มจะพัฒนาไปเป็นการแลกเปลี่ยนในรูปแบบของ 'การออกปากจ้าง' (ถึงขอช่วยก็ง้อจ้าง) มากขึ้น ในระยะนี้คำว่า 'ลูกจ้างเก็บข้าว' จะกลายเป็นคำที่ชาวnalุ่มทะเลสาบเริ่มคุ้นเคย ไม่ว่าจะเป็ลูกจ้างที่ยินดีรับค่าจ้างเป็น 'ข้าวเลียง' เป็น 'ปลาเค็ม'

หรือ 'เงินตรา' เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว ชาวนาจากจังหวัดตริงซึ่งเสร็จสิ้นจากฤดูนาแล้ว และชาวนาจากฝั่งตะวันออกของทะเลสาบซึ่งข้าวยังไม่ถึงวาระเก็บเกี่ยว ก็จะยกขบวนกันมาเป็นลูกจ้างเก็บข้าวในเขตจังหวัดพัทลุง โดยเริ่มในทีนาของญาติๆก่อน จากนั้นจึงขยับขยายออกไปสู่ทีนาของชาวนาครอบครัวอื่น ค่าตอบแทนที่เป็นเงินตราส่วนใหญ่ลูกจ้างเหล่านี้มักจะได้จากชาวนากลุ่มหลัง

ควรกล่าวไว้ด้วยว่าผลพวงจากการเกิดขึ้นของเรือเมล์และรถไฟ ยังทำให้การติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างสังคมภายนอกกับบริเวณลุ่มทะเลสาบ เริ่มจะเปลี่ยนโฉมเพิ่มความเข้มข้นขึ้นตามลำดับอีกด้วย การแลกเปลี่ยนซึ่งเคยเกิดขึ้นเฉพาะที่ชุมชนเมืองท่าก็สามารถเข้าถึงชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินมากขึ้น สินค้าจากปัตตานี สิงคโปร์ จีน และอินเดีย หลังไหลเข้ามาสู่เมืองท่าอย่างเมืองสงขลา ก่อนจะกระจายออกไปสู่ชุมชนเล็กชุมชนน้อยแทบจะเสมอหน้ากันโดยพ่อค้าคนกลางชาวจีน ขณะที่สินค้าจากภาคเกษตรก็ถูกลำเลียงออกไปสู่ตลาดที่กว้างและไกลกว่าเก่า หมูจากชุมชนสองฝั่งทะเลสาบถูกพ่อค้าชาวจีนรวบรวมและส่งลำเลียงออกไปทุกเที่ยวเรือเมล์และรถไฟ วัวและควายจำนวนมากในเขตชุมชนทุ่งพรุถูกต้อนขึ้นตู้รถไฟเพื่อส่งออกไปมาเลเซียและไทรบุรี ส่งผลให้เกิดชุมชนการค้าใหม่ๆที่ทำการแลกเปลี่ยนผลผลิตภาคเกษตรกับสินค้าภายนอกขึ้นมาหลายชุมชน ขณะที่ชุมชนการค้าเดิมก็ขยายตัวคึกคักยิ่งขึ้น ทั้งชุมชนท่าเรือ เช่น ชะอวด คลองแดน ระโนด ทุ่งบัว คูซุด ประดู่เรียง ห้ายี่สิบสาม ลำปำ จองถนน ปากพะยูน ฯลฯ และชุมชนริมทางรถไฟ เช่น หาดใหญ่ ควนเนียง บางแก้ว เขาชัยสน พัทลุง ปากคลอง ชะอวด เป็นต้น

การเกิดชุมชนริมทางคมนาคมเหล่านี้ส่งเสริมให้บทบาทของพ่อค้าคนกลางชาวจีนยิ่งเด่นชัดและทวีความสำคัญขึ้นตามลำดับ พ่อค้าเหล่านี้เดินทางเข้าไปแทบจะทุกซอกมุมของชุมชนรอบลุ่มทะเลสาบ เพื่อรวบรวมสินค้าจากชุมชนออกสู่ตลาดและนำเอาเครื่องบริโภคที่ชุมชนชาวนาไม่สามารถผลิตได้เข้ามาจำหน่าย พร้อมๆกับที่นำสินค้าฟุ่มเฟือยเข้ามากระตุ้นค่านิยมบริโภคให้แตกดอกออกผลขึ้นในชุมชนชาวนา ปรากฏว่าในช่วงทศวรรษ ๒๔๕๐ แม้กระทั่งในตลาดชุมชนเชิงเขาบรรทัดก็ยิ่งปรากฏรายการสินค้าฟุ่มเฟือยอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น ตุ๊กตา หนวดปลอม หนังสือ ผ้าต่างประเทศ เครื่องสำอาง และเครื่องประดับต่างๆ เป็นต้น พ่อค้าชาวจีนเหล่านี้ต่อมาพัฒนาตัวเองไปเป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่และเป็นเจ้าของสวนยางพารา ซึ่งต่อมาก็กลายเป็น 'ตัวแบบ' ของ 'คน' ที่รัฐบาลในยุคนั้น 'ยกย่อง' และ 'เกรงใจ' ไปด้วยในขณะเดียวกัน

๓) ความสัมพันธ์ทางสังคม

พัฒนาการของความสัมพันธ์อันยาวนานระหว่างวัดกับไพร่หรือชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบ ทำให้ชุมชนชาวนากับวัดในแถบนี้เป็นสองหน่วยสังคมที่ต้องอุ้มชูช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ชาวนานั้นถือว่าวัดเป็นสมบัติของพวกเขา วัดจะดำรงอยู่ได้หรือไม่ตัวแปรสำคัญอยู่ที่ชุมชน ความเจริญหรือความตกต่ำของวัดต่างๆ ในชุมชนชาวนาจึงขึ้นอยู่กับ การสนับสนุนของชุมชนเป็นสำคัญ ชุมชนที่เจริญยอมส่งผลให้วัดเจริญตามไปด้วย สำนักดังกล่าวนี้ทำให้ชาวนามีความมุ่งมั่นปรารถนาที่จะพัฒนาและปรับปรุงวัดในท้องถิ่นของพวกเขาอยู่ตลอดเวลา กระทั่งวัดกลายเป็นสถานที่อันโอโง่งงงดงาม และสะดวกสบายที่สุดในชุมชน

สำนักแห่งความเป็นเจ้าของวัดดังกล่าว ส่งผลให้วัดมีฐานะเป็น 'ศูนย์กลาง' ในชีวิตของพวกเขา ในยุคนี้วัดยังคงเป็นศูนย์กลางแทบทุกอย่างที่พวกเขาต้องการ ไม่ว่าจะเป็นความบันเทิง เช่น มโนราห์ หนังตะลุง ลิเก ละคร การสนทนาธรรม ฯลฯ ความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจ เช่น การรวมตัวกันโดยมิได้นัดหมายในงานการกุศล (ของคนต่างชนชั้นต่างประสบการณ์) ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นผู้ปกครอง ชาวจีน ข้าราชการ หรือชาวนา หรือความสัมพันธ์ด้านการอาชีพ คือ เป็นศูนย์กลางในการถ่ายทอดความรู้ความชำนาญด้านศิลปะและวิชาชีพเฉพาะทาง เช่น ช่างเหล็ก ช่างเขียน นักแต่งหนังสือ หนังตะลุง มโนราห์ เป็นต้น ความหมายและความสำคัญของวัดในชุมชนชาวนาจึงขึ้นอยู่กับระดับของการเอื้อประโยชน์ที่สัมพันธ์กับชีวิตจริงของพวกเขา เท่ากับชีวิตในความใฝ่ฝันอันเกิดจากแนวคิดของพระธรรมคำสอน

ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติก็เป็นความสัมพันธ์ทางสังคมอีกลักษณะหนึ่งที่ควรพิจารณา อาจกล่าวได้ว่าการสืบเชื้อสายของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบ แม้ว่าจะมีรูปแบบของการนับทั้งทางฝ่ายพ่อและฝ่ายแม่ แต่ด้วยวันเวลาที่ผ่านไปทำให้ครอบครัวขยายเริ่มเคลื่อนเปลี่ยนไปเป็นครอบครัวเดี่ยว เครือญาติก็ยิ่งแตกกิ่งก้านสาขาออกไปไกลยิ่งขึ้นตามลำดับ กระทั่งญาติร่วมสืบสายเลือดเดียวกันก็อาจไม่รู้จักกันได้ อย่างไรก็ตามด้วยเหตุที่พวกเขาต่างก็มี 'สำนัก' ในระบบเครือญาติที่แน่นเหนียวมั่นคง จึงทำให้สายใยเครือญาติยังคงดำรงอยู่ได้ท่ามกลางการเคลื่อนเปลี่ยนของเส้นทางเศรษฐกิจ ที่ทำให้แต่ละครอบครัวต้องแตกพลัดกระจัดกระจายออกไปคนละทิศละทาง ข้อเท็จจริงนี้อาจพิจารณาได้จากประเพณีท้องถิ่นหลายๆ ประเพณีที่มีแก่นสารสำคัญอยู่ที่การรวมเครือญาติ หรือจากวัฒนธรรมในวงสนทนาซึ่งประเด็นการสืบย่านสาวโยดมักจะเป็นประเด็นหลักของทุกวงสนทนา ที่น่าสนใจก็คือแทบทุกวงสนทนานั้นมักจะสืบสาวพบญาติหรือเกลือดองอย่างน้อย ๑ หรือ ๒ คนเสมอ

สิ่งที่น่าสนใจและน่าจะมีความสำคัญต่อความเป็นเอกภาพของชุมชนชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสักประการหนึ่ง คือการที่พวกเขาขยายขอบเขตและความหมายของเครือญาติออกไปไกลและกว้างกว่าความหมายของ 'เครือญาติโดยสายเลือด' ในระบบเครือญาติดังกล่าวการเป็นญาติกันไม่เพียงแต่จะเป็นได้ด้วยสายเลือดเท่านั้น หากยังสามารถเป็นกันได้จากทางอื่นอีก ๒ ทางเป็นอย่างน้อย ทางหนึ่งคือ 'เครือญาติโดยศาสนา' หมายถึงเครือญาติที่เกิดจากการนับถือศาสนาและประกอบกิจกรรมทางศาสนาร่วมกัน อีกทางหนึ่งคือ 'เครือญาติโดยประวัติศาสตร์' ซึ่งเกิดจากการที่บรรพบุรุษของพวกเขาเคยมีหรือเคยสร้างประวัติศาสตร์ร่วมกัน โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการบุกเบิกและการก่อตั้งชุมชนซึ่งมีมากขึ้นในยุคนี้

สำนึกในระบบเครือญาติที่เหนียวแน่นและกว้างขวางเช่นนี้เป็นปัจจัยสำคัญ ที่ส่งผลต่อความมั่นคงของชุมชนและวิถีการผลิตหรือชีวิตทางเศรษฐกิจของพวกเขาไม่น้อย กล่าวคือเป็นช่องทางที่เอื้ออำนวยให้พวกเขาทำการผลิตได้โดยไม่ต้องใช้ต้นทุนที่เป็นเงินตราจนถึงทศวรรษที่ ๒๔๘๐ เช่นเดียวกับระบบเกลือ/ดองที่มีอิทธิพลต่อโครงสร้างทางสังคมและความสัมพันธ์ทางการผลิตของพวกเขาอย่างสูง เป็นทั้งพลังการผลิต โครงสร้างทางอำนาจ และเครื่องมือในการสร้างเอกภาพให้แก่ชุมชนมาจนถึงทศวรรษ ๒๔๘๐ ก่อนจะพัฒนาไปเป็นฐานในการสร้างเครือข่ายของ 'ชุมชนทะเล' ซึ่งนอกจากจำนวนเกลือจะสะท้อนถึงอำนาจ ความมั่นคง ความกว้างขวาง และความเป็น 'นักเลง' ของผู้นำชุมชนทะเลแล้ว ในทางกลับกัน-ภาพลักษณ์ของความมั่นคง ความเป็นคนกว้างขวาง และความเป็นนักเลงก็จะส่งผลให้ชุมชนทะเลนั้นๆสามารถระดมบริวารหรือ 'คนนักเลง' เข้าร่วมชุมชนได้จำนวนมากอีกด้วย

ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๘๐ มาแล้วที่ชุมชนทะเลได้สร้างแบบแผนการเพาะปลูกของพวกเขาขึ้นบนผืนนาขนาดใหญ่ (จากการผสมผสานและปรับใช้วัฒนธรรมเครือญาติและเกลือ/ดองซึ่งเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน) และด้วยลักษณะการผลิตที่เป็นแบบเฉพาะของชุมชนลุ่มทะเลสาบนี้เอง ที่ชุมชนทะเลได้ก้าวเข้ามาทำการผลิตบนพื้นที่ขนาดใหญ่ (Plantation) แทนพ่อค้าและนักลงทุนชาวจีนซึ่งค่อยๆหมดบทบาทไป จนเมื่อล่วงผ่านทศวรรษ ๒๕๐๐ แล้ว บทบาทของ 'ชุมชนทะเล' หรือ 'คนนักเลง' (จากพื้นฐานของระบบเครือญาติและเกลือ/ดอง) ที่เคยเกื้อหนุนชีวิตทางเศรษฐกิจและเอกภาพของชุมชน จึงค่อยๆเปลี่ยนแปลงไปสู่การเกื้อหนุนเอกภาพของวงศ์ตระกูล (ตระกูลใดตระกูลหนึ่ง) หรือรับใช้ปัจเจกในฐานะของ 'ผู้กว้างขวาง' หรือ 'ผู้ทรงอิทธิพล' ในที่สุด

กล่าวเฉพาะการผลิตบนพื้นที่ขนาดใหญ่ (หรือการผลิตแบบ Plantation ที่ต้องใช้ที่ดิน เงินทุน และแรงงานเป็นจำนวนมาก) ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา, นอกจากการผลิต

แบบ 'นาจีน' ที่มีบทบาทอยู่ในช่วงทศวรรษ ๒๔๖๐-๒๔๘๐ และหมดบทบาทลงด้วยการเปลี่ยนแปลงนโยบายของรัฐต่อการถือครองที่ดินของคนต่างด้าว และการก่อตัวของกระแสแนวคิดต่อต้านคนจีนแล้ว ยังมีการปลูกข้าวในพื้นที่ขนาดใหญ่หรือเป็นการผลิตแบบ Plantation ของชุมชน ซึ่งดูเหมือนจะสอดคล้องเป็นอย่างดีกับวัฒนธรรมในระบบอุปถัมภ์ของชุมชนแถบนี้ การผลิตข้าวในพื้นที่ขนาดใหญ่ของชุมชนดังกล่าว เป็นการผลิตที่ต้องใช้ที่ดินขนาดใหญ่และแรงงานคนและสัตว์จำนวนมาก (เหมือนระบบการผลิตแบบนาจีน) แต่ไม่ได้มีเป้าหมายของการผลิตเพื่อการค้าอย่างชัดเจน ไม่ได้ใช้เครื่องจักรหรือเทคโนโลยีที่ทันสมัย ไม่ได้ใช้ 'เงินตรา' สำหรับการลงทุนหรือว่าจ้างแรงงาน แต่ใช้ 'ทุน' จากความรักความศรัทธา จากการร่วมมือลงแรงของสมาชิกชุมชน ไม่ว่าแรงงานที่ใช้ในการเพาะปลูก เก็บเกี่ยว โค่นถางหรือ 'หัก' ที่รกร้างว่างเปล่ามาเป็นหนี้ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นการผลิตที่เกิดจากลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมของบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเท่านั้น

โดยปกติแล้วการผลิตข้าวของชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบจะเป็นการผลิตในพื้นที่ขนาดเล็ก จากแรงงานคนและสัตว์เลี้ยง ด้วยทักษะและวิถีคิดของชาวนาเท่านั้น การผลิตในพื้นที่ขนาดใหญ่จะเกิดขึ้นได้ก็เฉพาะในบางกลุ่มคน ซึ่งต้องอาศัยลักษณะเฉพาะของพื้นฐานทางวัฒนธรรม ในกรณีนี้ นอกจากกลุ่มของผู้นำชุมชนหรือกรณีของ 'ชุมชนักเลง' ดังที่กล่าวข้างต้นแล้ว กลุ่มของศิลปิน และกลุ่มของหมอพื้นบ้าน ก็อยู่ในข่ายที่สามารถระดมแรงงานจากบริวาร ลูกคู่ ลูกศิษย์ลูกหา ผู้ศรัทธาชื่นชม และผู้ที่เคยได้รับการช่วยเหลือไว้ในยามเจ็บไข้ได้ป่วย มาทำการผลิตในพื้นที่ขนาดใหญ่ได้เช่นกัน แมว่ากลุ่มบุคคลดังกล่าวจะไม่มี 'เงินตรา' เป็นทุนสำหรับดำเนินการ แต่พวกเขากลับมั่งคั่งด้วยทุนแห่งความรักความศรัทธาที่ชุมชนยินยอมพร้อมใจมอบให้

ในกรณีของศิลปินบริเวณลุ่มทะเลสาบ ไม่ว่าจะคณะหนังตะลุงหรือมโนราห์ส่วนมากมักจะมีสัมพันธ์ใกล้ชิดอยู่กับผู้นำชุมชน ผู้มีอิทธิพล และ 'คนนักเลง' เนื่องจากทั้งสองฝ่ายมักจะอาศัยพึ่งพิงกันอยู่ในหลายกรณี กรณีที่มองเห็นได้ชัดเจนก็คือเหล่าผู้นำชุมชน ผู้มีอิทธิพล และคนนักเลงเหล่านั้น ต้องอาศัยศิลปินในการสร้างบารมี อย่างน้อยงานการที่จัดให้มีขึ้นไม่ว่าจะเป็นงานบ้านหรืองานวัดก็ได้อาศัยหนังตะลุงหรือมโนราห์เป็นหน้าเป็นตา ศิลปินดังกล่าวก็ได้อาศัยบารมีของผู้มีอิทธิพลในกรณีที่ต้องเดินทางไปแสดงในพื้นที่ต่างถิ่น บ้านของ 'นายหนั่ง' หรือ 'นายโรง' (โนรา) จึงมักมีบริวารของผู้มีอิทธิพล (พร้อมด้วยปืนผาหน้าไม้) ไบมาหาสูให้ต้องข้าวด้วย 'กะทะใบบัว' อยู่มิได้ขาด กลุ่มคนเหล่านั้นจะแวะเวียนมาเยี่ยมเยือนพร้อมด้วยของฝากที่มีตั้งแต่ผักหญ้า หมูเห็ดเบ็ดไก่ ไปจนกระทั่งวัวควาย พวกเขาอาจผ่านมาตามข้าวคราว มาพักอาศัย หรือมาช่วยทำการผลิตในฤดูทำนา ศิลปินในบริเวณลุ่มทะเล

ลาจึงมักมีฐานะทางสังคมไม่ต่างไปจากผู้มีอิทธิพลหรือผู้มีอำนาจที่ 'คนหนักเลง' ในชุมชนรอบทะเลสาบต่างก็เกรงใจ

ปัจจัยของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมอีกประการหนึ่งซึ่งจำเป็นต้องกล่าวถึงเมื่อพูดถึงความสัมพันธ์ทางสังคมก็คือ ในยุคนี้อำนาจรัฐสามารถเข้ามามีอิทธิพลเหนือโครงสร้างสังคมของบริเวณลุ่มทะเลสาบโดยตรงแล้ว (จากเดิมที่เคยผ่านตัวแทน เช่น วัด พระ เจ้า ภาษี ฯลฯ) ในบางกรณีแม้ว่าผู้นำชุมชนจะเป็นคนในชุมชน แต่รัฐก็มีอำนาจพิจารณาแต่งตั้งอย่างเบ็ดเสร็จ ทำให้ผู้นำที่เป็นทางการกลายเป็นคนละคนกันกับผู้นำตามประเพณี ก่อนทศวรรษที่ ๒๔๘๐ อาจกล่าวได้ว่าอำนาจในชุมชนเป็นอำนาจที่คู่ขนานกันตลอดมา กระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ซึ่งระบบกรรมสิทธิ์เริ่มมั่นคงมากขึ้นโดยการรับรองจากรัฐ ระบบการศึกษาสมัยใหม่ก็แสดงให้เห็นที่ประจักษ์ว่าเป็นช่องทางอันดีในการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของชาวนาจากความยากลำบากไปสู่ความสุขสบาย ผู้นำที่เป็นทางการจึงได้รับการเชื่อถือมากขึ้น บทบาทของผู้นำตามประเพณีจึงค่อยๆ ลดน้อยถอยลง ความขัดแย้งในชุมชนที่ผู้นำตามประเพณีเคยมีบทบาทแก้ไขมาโดยตลอดก็ถูกช่วงชิงไปเพราะรัฐสามารถสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับตัวบทกฎหมายได้มากขึ้น

การที่รัฐสามารถสถาปนาอำนาจเหนือชุมชนชาวนาได้มากขึ้นทำให้ในช่วงหลังของยุคเปลี่ยนผ่านนี้ ศูนย์กลางชุมชนจึงค่อย ๆ เคลื่อนเปลี่ยนจากวัดไปสู่ระบบราชการในที่สุด กิจกรรมบันเทิงของชุมชน เช่น หนังตะลุง มโนราห์ ลีลา ฯลฯ เริ่มเคลื่อนย้ายออกจากลานวัดไปจัดกันที่โรงเรียนและตามสถานที่ราชการ ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๙๐ เป็นต้นมาวัดจึงต้องดิ้นรนเพื่อที่จะได้มีบทบาทต่อชุมชนต่อไป บทบาทของพระนักพัฒนาชุมชนเริ่มจะลดน้อยถอยลงตามลำดับ เพราะรัฐสามารถพัฒนาได้รวดเร็วและเห็นผลแน่นอนกว่า การขอบริจาคที่ดินจากชาวนาซึ่งเคยเป็นบทบาทสำคัญของพระเริ่มถูกปฏิเสธ เพราะชาวนาเริ่มมองเห็นมูลค่าของระบบกรรมสิทธิ์และยังห่างเหินจากวัดมากขึ้น เราจึงได้เห็นที่วัดกับชาวนาเริ่มจะขัดแย้งกันในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน ที่ดินกัลปนาของวัดเริ่มแคบลงตามลำดับเพราะถูกรุกคืบจากชาวนา ทศวรรษ ๒๔๙๐ จึงเป็นทศวรรษที่วัดในบริเวณลุ่มทะเลสาบเริ่มมองเห็นความสำคัญของเอกสารกรรมสิทธิ์ที่ดิน (ของวัด) และเริ่มปักเสารั้วหรือสร้างแนวเขตให้ชัดเจนยิ่งขึ้นเพื่อลดความขัดแย้งกับชาวนาที่อาศัยอยู่รอบๆ บริเวณ

๔) ภาพสะท้อนจากวรรณกรรม

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมที่เกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางด้านการคมนาคมสื่อสารและการจัดการศึกษาตามแบบตะวันตก ที่ทำให้มีผู้อ่านออกเขียนได้เพิ่มขึ้น ส่งผลให้หนังสือที่พิมพ์ใน

กรุงเทพฯ โดยเฉพาะ ‘หนังสือวัดเกาะ’ ได้เล้าภระจะงเข้าสู่ชุมชนลุ่มทะเลสาบอย่างรวดเร็ว และกว้างขวาง บรรยายภาคและประเพณีทางวรรณกรรมมีการเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจ ไม่ว่าจะเป็นการคัดลอกหรือดัดแปลงวรรณกรรมจาก ‘หนังสือวัดเกาะ’ สำหรับ ‘การอ่าน’ และ ‘การสวด’ หรือนำไปใช้เพื่อการละเล่น (เช่น หนังสือตะลุง) เพื่อความบันเทิงในชุมชน ทำให้ บรรยายภาคและประเพณีทางวรรณกรรมเต็มไปด้วยความคึกคัก เกิดการประสานกันอย่างลง ด้วระหว่ง ‘ประเพณีมุขปาฐะ’ กับ ‘ประเพณีลายลักษณ์’ ทำให้วรรณกรรมเหล่านี้แพร่ กระจายไปสู่ชุมชนต่างๆอย่างรวดเร็ว และนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญคือกลายเป็น วรรณกรรมประเภท ‘ตัวพิมพ์’ ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมา จากนั้นจึงมีการพิมพ์ หนังสือที่เขียนโดยนักประพันธ์ในชุมชนเพื่อจำหน่ายนับเนื่องต่อไปอย่างเข้มข้นทั้งปริมาณ และคุณภาพ จนถึงทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นอย่างน้อย

มีกรณีน่าตั้งข้อสังเกตว่า แม้วรรณกรรมที่เป็นตัวพิมพ์จะมีอยู่อย่างแพร่หลาย แต่ ประเพณีทางวรรณกรรมแบบเก่าก็ยังไม่ได้หมดสิ้นไปเสียทีเดียว โดยประเพณีมุขปาฐะที่มีมา แต่เดิมถูกปรับเปลี่ยนให้เข้ากับประเพณีลายลักษณ์ประเภทตัวพิมพ์อย่างลงตัว กล่าวคือแม้ การพิมพ์จะช่วยให้มีปริมาณหนังสือมากพอที่จะแพร่หลายได้ดีกว่าการคัดลอก แต่การเสพ วรรณกรรมโดยการฟังยังคงมีอยู่ การสวดหนังสือลายลักษณ์ประเภทตัวพิมพ์จึงเป็นสื่อ ความบันเทิงที่สำคัญของชุมชน เช่นเดียวกับหนังสือตะลุงที่นำเอาเรื่องจากหนังสือเหล่านี้ไป แสดงในโอกาสต่างๆ

การสร้างเสพวรรณกรรมในยุคนี้ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการสร้างเสพวรรณกรรม แบบเก่าอย่างชัดเจนซึ่งสัมพันธ์สอดคล้องกับเศรษฐกิจสังคมแบบใหม่ ไม่ว่าจะเป็นตัวผู้สร้าง ผลงานที่แสดงความเป็นเจ้าของผลงานด้วยการสงวนลิขสิทธิ์ ผู้สร้างสรรค์งานวรรณกรรม เริ่มมีรายได้จากการสร้างผลงานของตน มีการเติบโตของการสร้างสรรค์งานวรรณกรรมเพื่อ ‘การขาย’ อย่างชัดเจนนับแต่ทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมา และเติบโตสูงสุดในช่วงทศวรรษ ๒๔๙๐-๒๕๐๐ ซึ่งสามารถแบ่งผู้สร้างวรรณกรรมได้เป็น ๓ กลุ่ม คือ ๑) กลุ่มพระสงฆ์ซึ่งจะมีบทบาททั้งในฐานะที่เป็นผู้สร้างสรรค์งานวรรณกรรมและผู้สืบทอดงานวรรณกรรม ๒) กลุ่มนักประพันธ์พื้นบ้านที่สร้างสรรค์ผลงานตามแนวของ ‘หนังสือวัดเกาะ’ และ ๓) กลุ่มนัก ประพันธ์ที่เป็นข้าราชการหรือปัญญาชนรุ่นใหม่ ซึ่งเริ่มมีการสร้างสรรค์งานร้อยกรองสมัย ใหม่เพื่อนำเสนอความคิดทางสังคม ในขณะที่ผู้เสพวรรณกรรมที่อาศัยการอ่านเพิ่มจำนวน มากขึ้น ดังจะเห็นได้จากปริมาณการจัดพิมพ์หนังสือวรรณกรรมบางประเภทที่มียอดการ พิมพ์สูง บางเล่มก็มีการพิมพ์ซ้ำหลายครั้ง ในขณะที่การฟังจากการสวดหนังสือและการดู หนังสือตะลุงก็ยังคงได้รับความนิยมอยู่ในชุมชน

การปรับเปลี่ยนงานวรรณกรรมฉบับพิมพ์ไปสู่กระบวนการเสพแบบ 'วัฒนธรรมมุขปาฐะ' (โดยใช้หนังสือฉบับพิมพ์แทนวรรณกรรมประเภทกลอนสวดแบบเก่า) ที่เริ่มต้นในช่วงทศวรรษ ๒๔๖๐-๒๔๗๐ ซึ่งให้เห็นถึงกระแสการไหลถ่ายเทของของวัฒนธรรมจากส่วนกลางสู่ท้องถิ่นภาคใต้โดยผ่านกลุ่มชนชั้นปกครอง เจ้านาย และพระสงฆ์ที่นิยมไปศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ โลกทัศน์ ความคิด ทัศนคติ และค่านิยมต่างๆที่เป็นของสังคมเมืองหลวง (หรือสังคมทุนนิยมที่ปรากฏชัดแล้วในสังคมเมืองหลวง) จึงซึมซับเข้าสู่ชุมชนลุ่มทะเลสาบโดยผ่านงานวรรณกรรมและการศึกษาแบบใหม่ ทำให้วรรณกรรมหลายเรื่องในทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมามุ่งนำเสนอเพื่อการปลุกฝังจิตสำนึกใหม่ ๆ ในทางเศรษฐกิจและสังคม

ชุมชนที่พัฒนาไปเป็นเมืองของบริเวณลุ่มทะเลสาบ เป็นชุมชนที่พร้อมจะรับความเปลี่ยนแปลงจากศูนย์กลางของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นชุมชนเมืองที่สงขลาหรือพัทลุง หรือชุมชนเมืองที่กำลังเติบโตอย่างรวดเร็วอย่างหาดใหญ่ ชุมชนเหล่านี้ได้กลายเป็นแหล่งที่จะนำความเจริญจากภายนอกมาสู่ลุ่มทะเลสาบ ปัญญาชนในสังคมเมืองจึงพร้อมที่จะถ่ายทอดความรู้ ความคิดของตนไปยังผู้คน ในขณะที่พระยังคงมีบทบาทและอิทธิพลในการปลุกฝังความคิด (และความเชื่อ) ในช่วงทศวรรษ ๒๔๗๐-๒๔๘๐ นักประพันธ์ในกลุ่มพระสงฆ์ซึ่งได้รับการถ่ายทอดความรู้ความคิดจากศูนย์กลางอำนาจโดยตรง จึงมีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่จิตสำนึกใหม่ที่สอดคล้องเป็นอย่างดีกับแนวคิดของระบบทุนนิยม ภาพปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่องที่เกิดขึ้นในห้วงเวลานี้จึงเป็นภาพในอุดมคติที่ผู้ประพันธ์ต้องการให้เกิดขึ้นตามความคิดความเชื่อของผู้ประพันธ์เอง ซึ่งได้เรียนรู้หรือได้รับการปลุกฝังมาจากระบบทุนนิยมในสังคมเมืองและเมืองหลวงอีกต่อหนึ่ง

เมื่อมองในมุมกลับกัน ภาพปรากฏในวรรณกรรมที่แสดงถึงความคิดและอุดมคติแบบทุนนิยมดังกล่าว ได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความเป็นจริงของสังคมชาวนาในยุคที่ผ่านมา ว่ายังทำการผลิตเพียงเพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่ได้เท่านั้น ผู้ประพันธ์จึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปลุกฝังหรือชี้แนะให้ชาวนาปรับเปลี่ยนความคิดและค่านิยมเสียใหม่ว่า ชาวนาเป็นกระดูกสันหลังของชาติ ชาวนาอย่าได้เกียจคร้าน อย่าปล่อยให้เวลาผ่านไปโดยไร้ประโยชน์ จะต้องมุ่งมั่นและขยันขันแข็งเพื่อฐานะความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของตัวเอง เป็นต้น

กวีหรือนักประพันธ์ในท้องถิ่นผู้มีความเชื่อตามแนวคิด (แบบทุนนิยม) ดังกล่าวข้างต้น จึงสร้างวรรณกรรมขึ้นมาเรียกร้องให้ชาวนาทำการผลิตเพื่อตอบสนององระบบการตลาดที่กำลังขยายตัว ขณะเดียวกันก็พยายามที่จะชี้ให้เห็นความสำคัญของอาชีพกสิกรรมว่า ผู้ประกอบอาชีพกสิกรรมเป็นผู้มีความสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศชาติและสังคมโดยรวม ดังนั้นชาวนาจึงต้องเร่งขยันประกอบอาชีพเพื่อยกฐานะของตนเองให้มีความ

เป็นอยู่ที่ดีขึ้น และเพื่อให้ประเทศชาติจะได้มีผลผลิตทางการเกษตรมากขึ้นและเพียงพอต่อการส่งเป็นสินค้าออก ชาวนาจึงจำเป็นต้องบุกเบิกที่ดินขยายที่ทำกินของตนเองให้มากขึ้น เหล่านี้เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ความพยายามที่จะปลูกฝังทัศนคติและค่านิยมดังกล่าวโดยผ่านงานวรรณกรรม ซึ่งเริ่มปรากฏอย่างชัดเจนเมื่อต้นทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมานั้น เมื่อพิจารณาให้สัมพันธ์กับกระบวนการสร้างเสพวรรณกรรมในชุมชนที่วัฒนธรรม 'การสวดหนังสือ' ยังได้รับความนิยมอยู่อย่างแพร่หลาย ก็พอจะเชื่อได้ว่าการปลูกฝังความคิด ทัศนคติ และค่านิยมที่สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่เริ่มเข้าสู่ชุมชนหมู่บ้านนั้น มีแนวโน้มที่จะเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ แต่การเปลี่ยนแปลงที่แท้จริงในช่วงต้นๆของยุคนี้ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัด จนกระทั่งถึงทศวรรษ ๒๔๙๐ จึงจะเริ่มปรากฏภาพสะท้อนที่เป็นเค้าเงายของการปลูกฝังแนวคิดและค่านิยมที่ให้ความสำคัญกับการผลิตเพื่อการค้าเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ ประการสำคัญคือภาพสะท้อนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านจะไปปรากฏอยู่ในงานวรรณกรรมของกวีและนักประพันธ์ที่เป็นลูกหลานของกลุ่มทะเลสาบในช่วงของทศวรรษต่อมา

ความพยายามที่จะส่งเสริมผลผลิตในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาของรัฐที่เริ่มมาตั้งแต่ต้นๆของยุคนี้ ดูจะยิ่งชัดเจนและเป็นรูปธรรมมากขึ้นหลังการตั้งทบวงเกษตรราชการ มีการแนะนำความรู้ด้านการเกษตรแผนใหม่ผ่านวารสารศรีธรรมราชศึกษา-วารสารรายเดือนของมณฑลนครศรีธรรมราช แต่การส่งเสริมดังกล่าวดูจะได้ผลเพียงประการเดียวคือการส่งเสริมให้ใช้ปุ๋ยหมัก มูลโคกระบือ ซึ่งเป็นวัสดุที่ชาวนาสามารถแสวงหาหรือผลิตได้ภายในชุมชน

เมื่อชาวจีนถูกจำกัดการถือครองที่ดิน พวกเขาจึงหันไปทำการค้าขาย ทำให้ชาวบ้านในบริเวณนี้มีโอกาสขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกมากขึ้น แต่เมื่อที่ดินเริ่มกลายเป็นสิ่งมีค่า ผลผลิตก็ต้องขายผ่านพ่อค้าคนกลาง ขณะที่รัฐบาลก็ได้เพิ่มประเภทของสินค้าที่ต้องพิกัดเสียภาษี ทำให้ผู้คนแห่งกลุ่มทะเลสาบต้องถูกผลักดันออกไปสู่การผลิตเพื่อเงินตรามากขึ้น พวกเขาจำเป็นต้องทำการเกษตร เลี้ยงสัตว์ ทำหัตถกรรม และทำการประมงไปในขณะเดียวกัน

ประมาณทศวรรษ ๒๔๘๐ การติดต่อกับสังคมภายนอกของชุมชนในกลุ่มทะเลสาบเป็นไปอย่างคึกคัก สินค้าจากปัตตานี สิงคโปร์ จีน และอินเดีย หลังไหลเข้ามาสู่ชุมชน ขณะที่สินค้าภาคเกษตรก็เริ่มถูกนำส่งออกเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้เกิดชุมชนท่าเรือหลายชุมชนที่ทำหน้าที่แลกเปลี่ยนผลผลิตภาคเกษตรกับสินค้าภายนอก การค้าตกอยู่ในอำนาจของคนจีนผู้กำหนดราคาและเงื่อนไขต่างๆในการซื้อขาย ชาวเปลือกเริ่มเป็นสินค้าออกของชุมชน พร้อม

กับได้เกิด 'บ่อน' (ตลาดนัดหรือตลาดย่อย) ขึ้นในชุมชนมากมาย การเปิดให้มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำให้ผู้คนจากฝั่งตะวันออกของทะเลสาบหลังไหลอพยพข้ามทะเลมาบุกเบิกที่ดินแถบฝั่งตะวันตกเพื่อใช้เป็นแหล่งผลิตกระทั่งได้เกิดเป็นชุมชนใหม่ๆขึ้นจำนวนมาก

ทศวรรษ ๒๔๙๐ การขยายตัวของ 'ทัศนคติ' ทางการศึกษาเริ่มมีผล ลูกชานาเริ่มหันเข้าไปสู่วิถีการศึกษาขณะเริ่มหันหลังให้วิถีของผู้ผลิตภาคเกษตร ขณะเดียวกันสวนยางพาราที่เริ่มมีบทบาทต่อวิถีการผลิต ชานาเริ่มทดลองปลูกยางพาราพันธุ์พื้นเมืองในพื้นที่ว่างหรือที่เหลื่อจากการทำนา

ทศวรรษ ๒๕๐๐ ความเข้มข้นของเรือเมล์ในทะเลสาบเพิ่มความคึกคักมากขึ้น ขณะที่เส้นทางบกหรือทางรถยนต์เริ่มหนาแน่นตามมา การผลิตเพื่อค้าได้ตื่นขึ้นมาอย่างเต็มตัว ผืนป่าถูกเปิดออกเพื่อการปลูกยางพาราที่ถูกกำหนดมูลค่าจากตลาดเมืองสงขลาและหาดใหญ่ และการจับสัตว์น้ำในทะเลสาบก็เริ่มมีบทบาทที่ชัดเจนขึ้นในตลาดการค้า

ในห้วงเวลาที่ขบข้ายแห่งวิถีชีวิตของผู้คนเริ่มกว้างขวางขึ้นเช่นนี้ ค่าเงาแห่งการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบต่างๆของประเพณีและพิธีกรรมบางอย่างก็ย่อมปรากฏขึ้น ตลาดการค้าข้าวที่คึกคักขึ้นมาในบางช่วงเวลาทำให้ชาวนาต้องรีบเก็บเกี่ยว นาผืนใหญ่ในบางที่เริ่มเปลี่ยนจากการเก็บข้าวด้วยแกะไปเกี่ยวด้วยเคียวเพื่อให้ทันส่งเข้าสู่ตลาด พิธีกรรมการทำขวัญข้าวในบางครั้งจึงต้องทำอย่างรวบรัด ในขณะที่บางรายต้องรีบทำกันในนา

จะอย่างไรก็ตาม รูปการณ์ทางความคิดที่ยังเกี่ยวข้องอยู่กับความเชื่อและยังเข้มข้นอยู่ด้วยพิธีกรรม (แม้จะต้องรวบรัดและเร่งรีบบ้างในบางโอกาส) เป็นสิ่งที่บอกเล่าได้โดยตรงว่า การผลิตเพื่อตอบสนองตลาดนั้นยังไม่ได้เกิดขึ้นอย่างจริงจัง แม้ข้าวคราวของเงินตราและ 'เรือซื้อข้าว' จะแพร่เข้ามาให้ผู้คนในบริเวณนี้ได้ตื่นตาตื่นใจมาบ้างแล้วก็ตาม

ช่วงเวลาระหว่างทศวรรษ ๒๔๗๐-๒๕๐๐ จึงเรียกได้ว่าเป็นช่วงเวลาของ 'การเปลี่ยนแปลง' ก่อน 'การเปลี่ยนแปลง' เนื่องจากปัจจัยสาธารณูปโภคพื้นฐานและเครื่องจักรกลต่างๆ เริ่มเข้ามามีบทบาทในการกระตุ้นการผลิต ผนวกกับบทบาทของสถาบันศาสนา การศึกษา สื่อพื้นบ้าน และวรรณกรรมท้องถิ่น ซึ่งได้ทำงานเปลี่ยนแปลงความคิดและทัศนคติของผู้คนในชุมชนมาก่อน และเริ่มเข้มข้นขึ้นทั้งปริมาณและคุณภาพในช่วงนี้ ในขณะที่พื้นฐานชุมชนเดิมก็ยังคงเข้มแข็งทั้งในด้านความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม การผลิต พิธีกรรม วิถีคิดตลอดถึงการบันเทิงและการละเล่น ช่วงนี้จึงเป็นเวลาที่ชุมชนเต็มไปด้วยความสับสน ต่อต้าน ปะทะ และต้องปรับตัวเรียนรู้อย่างขนานใหญ่ ในช่วงเวลาที่ไม่น้อยกว่าสี่ทศวรรษจึงเป็นเวลาที่เศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบอยู่ในลักษณะของการผสมผสานและกำลังก้ำกึ่งกันระหว่างการ 'สืบทอดในแนวตั้ง' กับ 'การสื่อสารในแนวนอน'

กล่าวว่ค้ลัษณะเศรษฐกิจจะเป็นแบบ 'ผลิตเพื่อกินเพื่อใช้และเพื่อขาย' ในขณะที่ลักษณะ
ทางสังคมวัฒนธรรมจะเป็นแบบ 'ออกปากกินวาน ชื้อขายให้แจกแถม'

๓.๓. ยุคการเปลี่ยนแปลง (หลังทศวรรษ ๒๕๐๐)

แผนพัฒนาเศรษฐกิจ (และสังคม) แห่งชาติที่ประกาศใช้เป็นครั้งแรกเมื่อปี ๒๕๐๔ ถือเป็น 'ปุมเดินเรือ' ฉบับใหม่ของ 'นาวาสยาม' ที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการบายโฉบหน้าเข้าหาทิศทางแห่งการพัฒนาสังคมตามแนวทุนนิยมโลก ตามแผนพัฒนานี้รัฐบาลมุ่งเน้นการผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้า สนับสนุนให้นักลงทุนต่างชาติเข้ามาลงทุนในประเทศ พัฒนาระบบอุตสาหกรรม และระบบโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับการเคลื่อนไหวของวัตถุดิบจากท้องถิ่นเข้าสู่เมือง 'ระดับของความเจริญ' ภายใต้แผนพัฒนาดังกล่าวจึงมุ่งพิจารณาจาก 'รายได้ต่อหัว' ของประชากรเป็นสำคัญ

สำหรับชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบ แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ (ฉบับที่ ๑) ได้กระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีการผลิตได้บ้างในบางระดับ เพราะยังอยู่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงของเส้นทางเศรษฐกิจชุมชน ชานาแห่งลุ่มทะเลสาบยังไม่อาจปรับตัวรองรับการพัฒนาแนวใหม่ได้ในทันที ประการสำคัญเนื่องจากโครงการหลายอย่างที่เกิดขึ้นจากแผนพัฒนายังอยู่ในช่วงของการเริ่มต้น ไม่ว่าจะเป็นการก่อสร้างถนน ชลประทาน ไฟฟ้า และสื่อสารมวลชนแบบใหม่ คือ วิทยุกระจายเสียง (วปถ.๕) ซึ่งเริ่มขึ้นครั้งแรกที่หาดใหญ่เมื่อปี ๒๕๐๕ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมดูเหมือนจะเกิดขึ้นในช่วงหลังทศวรรษ ๒๕๑๐ ไปแล้ว

๑) ลักษณะทางการผลิต

ความพยายามของรัฐที่จะเข้ามาเป็นศูนย์กลางในกระบวนการชีวิตของชานาแห่งลุ่มทะเลสาบ ซึ่งมีพัฒนาการมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๔๐ และเริ่มมองเห็นรูปธรรมในหลายกรณีเมื่อทศวรรษ ๒๕๗๐ จนกระทั่งทศวรรษ ๒๕๑๐ ก็กล่าวได้เต็มปากเต็มคำว่ารรัฐสามารถควบคุมบงการชานาได้แล้วอย่างเบ็ดเสร็จ พระราชบัญญัติที่ดินและป่าไม้ซึ่งศักดิ์สิทธิ์มากขึ้นตามความเข้มแข็งของอำนาจรัฐ ได้ส่งผลให้ระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินของเอกชนได้รับการรับรองอย่างมั่นคง ในยุคนี้รัฐก็มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินจำนวนมาก อันเป็นเหตุให้โอกาสในการขยายพื้นที่ทำกินของชานาต้องหยุดชะงัก เพราะหลายกรณีที่กระทบกระเทือนไปถึง 'พื้นที่สงวน' ซึ่งเป็นการกระทำที่พวกเขาเริ่มยอมรับว่า 'ผิดกฎหมาย' แต่ประชากรที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นจนเกินสมดุลกับพื้นที่ทำกินซึ่งครอบครัวเคยมีอยู่ในครอบครอง ทั้งชานาในหลายพื้นที่ต้องสูญเสียที่ทำกินให้แก่นายทุนที่ดินและการเติบโตของสวนยางพาราในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ชานาแห่งลุ่มทะเลสาบในทศวรรษ ๒๕๑๐ จึงเต็มไปด้วยความอึดอัดขัดข้องและมีปัญหาในวิถีการผลิตเกือบทุกกรณี

เชื่อว่าในช่วงเวลานี้ปัญหาดังกล่าวคงจะเกิดขึ้นกับชาวนาไทยทั่วประเทศ รัฐบาลโดยกระทรวงเกษตรและสหกรณ์การเกษตรจึงต้องพยายามที่จะส่งเสริมและพัฒนาระบบการเพาะปลูกอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่เคยพยายามมาแล้วในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ โดยการศึกษาประเมินผลการเพาะปลูกแบบที่ชาวนาทำอยู่เดิม ก่อนจะนำเสนอข้อสรุปและแนวทางการส่งเสริมอย่างเป็นระบบ กล่าวเฉพาะชุมชนลุ่มทะเลสาบได้ข้อสรุปว่าการผลิตของชาวนามีข้อจำกัดจากลักษณะการผลิต ๕ ประการ คือ

๑) ปัญหาพันธุ์ข้าว พันธุ์ข้าวที่ชาวนาใช้อยู่เดิมเป็นพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่ให้ผลผลิตต่ำ แม้รัฐจะส่งเสริมข้าวพันธุ์ใหม่มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๐ แต่ชาวนาก็ไม่ค่อยนิยมใช้ผลผลิตจึงยังอยู่ในระดับปานกลาง รัฐบาลต้องรับภาระในการสร้างสรรค์พันธุ์ข้าวพันธุ์ใหม่ๆขึ้นมา และส่งเสริมให้ชาวนานำไปเป็น 'พันธุ์ข้าวปลูก' แทนข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่ใช้อยู่เดิม ซึ่งเริ่มได้ผลชัดเจนขึ้นในทศวรรษ ๒๕๒๐

๒) ปัญหาการเตรียมดิน ความคุ้นชินกับวิธีการเพาะปลูกแบบที่เคยทำมาแต่ดั้งเดิมคือไถครั้งเดียวแล้วหว่านข้าวเลย ทำให้ชาวนาไม่ค่อยยอมรับหรือไม่คุ้นเคยกับการเตรียมดินที่ถูกหลักวิชาซึ่งรัฐบาลได้แนะนำและให้การส่งเสริมมาโดยตลอด

๓) ปัญหาน้ำ เป็นเพราะชาวนาไม่ทำคันนาหรือทำคันท้นต่ำเกินไป ทำให้ที่นาไม่สามารถกักเก็บน้ำจืดได้หรือกักเก็บได้ไม่พอกับที่ต้องการ

๔) ปัญหาการปรับปรุงดิน นอกจากมูลวัวมูลควายตามโอกาสหรือมูลค่างควาหรือดินภูเขาในบางครั้งบางที่แล้ว ชาวนาสวนใหญ่จะทำการผลิตโดยไม่ใช้ปุ๋ยบำรุงดิน ทำให้ดินขาดความสมบูรณ์ ขาดธาตุอาหาร ไม่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูก

๕) ปัญหาศัตรูพืช ชาวนาไม่ได้หาวิธีหรือลงทุนป้องกันหรือกำจัดศัตรูพืช และไม่ได้ดูแลผลผลิตเท่าที่ควร

จากข้อสรุปดังกล่าวเห็นได้ว่าแนวทางแก้ไขปัญหาของชาวนาในทัศนะของราชการนั้นเป็นแนวทางที่ทำให้ชาวนาต้องลงทุนเงินตราเสียเป็นส่วนใหญ่ ชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบจำต้องหาเงินตราให้ได้มากกว่าเดิม เพราะฐานเศรษฐกิจที่เคยใช้เคยทำหรือแนวคิดแบบเดิมที่ว่าจำเป็นต้องลงทุนเงินตราในการผลิตให้น้อยที่สุดนั้น ไม่อาจทำได้อีกต่อไป ชาวนาที่อยู่ใกล้ๆละแวกเมืองเริ่มหันไปปลูกพืชผักอย่างจริงจัง เพื่อป้อนตลาดในชุมชนเมือง ชาวนาที่อยู่ห่างออกไปก็อพยพไปใช้แรงงานในเมืองเพื่อหาเงินมาลงทุนทำนา ส่วนพวกที่พอมีทุนรอนเก็บออมไว้บ้างก็อาจจะลงทุนทำร้านขายของชำหรือกิจการโรงสีข้าวขนาดเล็ก (ซึ่งแต่เดิมมักจะเป็นกิจการผูกขาดของคนจีน) ในช่วงเวลานี้ 'ร้านชำ' จากทุนรอนและทักษะของชาวนาจึงเริ่มเกิดเพิ่มขึ้นในหมู่บ้าน โรงสีข้าวขนาดเล็กก็ค่อยๆขยายจำนวนมากขึ้นตามลำดับ พวกที่ทำกิจการโรงสีนี้

มักจะทำพร้อมๆไปกับการเลี้ยงหมู เพราะ 'รำข้าว' และ 'ปลายสาร' (เศษข้าว) ที่ถูกแยกออกมาโดยขั้นตอนการสีข้าว คือส่วนผสมสำคัญของอาหารหมูเลี้ยงที่ลงตัวและไม่ต้องซื้อหา มีบ้างบางกลุ่มที่จำเป็นต้องยอมแพ้ต่อทุนรอนและวิถีใหม่ของการทำนา ซึ่งพวกเขาอาจตัดสินใจเปลี่ยนที่นาเป็นสวนยางพาราหรือสวนผลไม้ ชาวนากลุ่มหลังนี้ส่วนใหญ่จะเป็นชาวนาที่เคยทำการผลิตอยู่ในเขตที่อุดมสมบูรณ์ เช่น ในเขตอำเภอบางแก้ว เขาชัยสน และควนขนุน ของจังหวัดพัทลุง เป็นต้น

ปัญหาการขาดแคลนน้ำจืดซึ่งชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบต้องเผชิญอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่อดีต ก็เริ่มได้รับการเหลียวแลอย่างจริงจังจากราชการราวสองทศวรรษหลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ (ฉบับที่ ๑) รัฐบาลได้ลงทุนก่อสร้างระบบชลประทานในหลายพื้นที่ โดยเฉพาะในเขตที่เคยเป็น 'อู่น้ำ' ในอดีต เช่น อำเภอระโนด (ทุ่งระโนด) จังหวัดสงขลา อำเภอบางแก้ว (ทุ่งคลองชีพ) อำเภอเขาชัยสน (ทุ่งหลาวหลูด) และอำเภอควนขนุน (ทุ่งนาจิ้น) จังหวัดพัทลุง ตลอดจนเขตทำนาบุกเบิกใหม่ เช่น อำเภอรัตภูมิ จังหวัดสงขลา เป็นต้น ตามแผนของทางราชการ การชลประทานเหล่านี้สามารถสนับสนุนน้ำจืดให้แก่ชาวนาได้นับแสนไร่ แต่ในสภาพความเป็นจริง ด้วยสภาพพื้นที่ที่ลาดต่ำ ด้วยสายน้ำหรือลำคลองสายสั้นๆ และทะเลสาบสงขลาซึ่งเป็นแค่แหล่งพักน้ำจืดเพียงชั่วคราวเท่านั้น ทำให้ปริมาณน้ำจืดมีไม่เพียงพอที่จะสนับสนุนการทำนาได้อย่างที่คาดหวัง ชลประทานต่างๆเหล่านั้นจึงแทบจะเป็นการลงทุนที่สูญเปล่า

ควรอภิปรายเพิ่มเติมด้วยว่า การก่อสร้างเหมืองและคลองชลประทานในช่วงต้นๆของแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯนั้น รัฐบาลยังไม่สามารถลงทุนจ้างแรงงานทั้งหมดได้ จึงต้องสืบทอดวัฒนธรรม 'ส่วยแรงงาน' จากยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นมาปรับใช้ ราชการได้ระดมแรงงานจากชาวนาและกินแรงงานและเวลาในการผลิตเพื่อครอบครัวของพวกเขา ด้วยการวาดความหวังให้พวกเขาเห็นว่าเหมืองและชลประทานจะช่วยเสริมความอุดมสมบูรณ์ของข้าวและพืชผักต่างๆขึ้นบนแผ่นดินได้ ทั้งๆที่ล่วงถึงทศวรรษ ๒๕๒๐ เป็นต้นมาแล้วที่เหมืองและชลประทานเริ่มเอื้อประโยชน์ให้พวกเขาได้บ้าง แต่เป็นการเอื้อในลักษณะของการจ้างงานมากกว่าการลดต้นทุนในการทำงาน

การเพาะปลูกตามนโยบายการเกษตรแผนใหม่ของรัฐบาล ไม่ว่าจะเป็นการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ การใช้ปุ๋ยเคมี การใช้ยาฆ่าแมลง และอื่นๆ มีแนวโน้มว่าจะส่งผลเสียในระยะยาวให้แก่ชาวนามากกว่า ที่เห็นได้ชัดเจนก็คือสภาพของดินนาที่เสื่อมลงอย่างรวดเร็ว ทำให้ผู้ผลิตต้องเร่งใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มมากขึ้นโดยหวังว่าจะรักษาระดับความคั่งมุ่นเอาไว้ให้ได้ ขณะเดียวกันการใช้พันธุ์ข้าวที่รัฐบาลแนะนำก็ยิ่งกระทบต่อวัฒนธรรมการเก็บเกี่ยวและการเก็บ

รักษาข้าวแบบดั้งเดิม ข้าวพันธุ์ใหม่ดังกล่าวแม้จะเป็นพันธุ์ที่ (เชื่อว่า) ให้ผลผลิตสูงและมีน้ำหนักดี แต่กลับอ่อนแอในความผันแปรของภูมิอากาศ ประการสำคัญทำให้พวกเขาต้องใช้เคียวเกี่ยวข้าวเพื่อให้ทันเวลาข้าวสุกพอดี ซึ่งส่งผลให้ต้องใช้จ่ายเป็นเงินตราอีกครั้งเมื่อต้องนวดข้าว เพราะไม่อาจนวดด้วยแรงงานคนหรือสัตว์ได้เหมือน 'ข้าวเลียง' (ข้าวที่เก็บด้วย 'แกะ' ที่ละรวมและมีดรวมกันขนาดกำมือเรียกว่า 'เลียง') ด้วยเหตุนี้ ตั้งแต่ปลายทศวรรษ ๒๕๒๐ เป็นต้นมาปรากฏว่าชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบต้องขายข้าวขาดทุนมาโดยตลอด

การทำงานในภาวะเช่นนี้เป็นการผลิตที่สุ่มเสี่ยงต่อความมั่นคงของครอบครัวและของชุมชนเป็นอย่างมาก ทำให้ชาวนาเริ่มละทิ้งที่นาออกไปประกอบอาชีพอื่นมากขึ้นเรื่อยๆ ในบางชุมชนผู้ชายต้องออกจากชุมชนไปขายแรงงานเพื่อส่งเงินกลับมาให้ครอบครัวลงทุนทำนา นาที่ทำในลักษณะนี้ส่วนมากจะใช้แรงงานของสมาชิกครอบครัวที่ยังไม่ออกไปจากชุมชน คือ ผู้หญิง เด็ก และคนชรา อาจเรียกได้ว่าเป็นการทำนาโดยวิสัย โดยสัญชาตญาณ หรือโดยประเพณี ซึ่งเป็นการทำหรือผลิตเพื่อให้พอกินในครอบครัวเท่านั้น เงินตราที่ต้องใช้จ่ายไม่ว่าในเรื่องของการศึกษา การคมนาคม สาธารณูปโภค หรือการบริโภคอื่นใด พวกเขาสามารถเรียนรู้ได้แล้วว่าไม่ควรเชื่อตามที่รัฐบาลได้วาดหวังไว้ให้ คือไม่ควรหวังพึ่งเงินตราที่ได้มาจากการทำนา ปรากฏการณ์นี้ทำให้แนวโน้มการจ้างงานและการขายที่นาในบริเวณลุ่มทะเลสาบเพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ ปลายทศวรรษ ๒๕๒๐ มีสถิติจากการสำรวจพบว่าชาวนาที่ถือครองที่ดินขนาด ๑-๕ ไร่มีมากถึงร้อยละ ๕๐ ของจำนวนชาวนา ซึ่งเป็นเหตุให้พื้นที่ปลูกข้าวต้องลดลงอย่างรวดเร็ว เช่น สถิติเมื่อปี ๒๕๒๙ สำรวจได้ว่ามีพื้นที่เพาะปลูกจำนวน ๑,๐๒๕,๔๙๔ ไร่ แต่ในปี ๒๕๓๙ เหลือพื้นที่เพาะปลูกเพียง ๘๐๕,๙๒๔ ไร่ การลดลงอย่างรวดเร็วถึงร้อยละ ๒๑.๔๑ ในช่วงเวลาเพียงทศวรรษเดียวเช่นนี้ เชื่อได้ว่านอกจากจะต้องสูญเสียที่นาหรือที่เพาะปลูกไปเพราะการจ้างงานและซื้อขายแล้ว ยังสูญเสียที่ปลูกข้าวไปเพราะการปรับเปลี่ยนเป็นสวนผลไม้ เป็นสวนยางพารา เป็นไร่นาสวนผสม และมีบ้างที่ถูกทิ้งให้เป็นนาร้าง แต่ประการสำคัญคือการเปลี่ยนพื้นที่นาข้าวไปเป็นนาทุ่งซึ่งเริ่มเป็นทางออกของชุมชนริมทะเลตั้งแต่ต้นทศวรรษ ๒๕๓๐ เป็นต้นมาอีกด้วย

กระทั่งล่วงถึงทศวรรษ ๒๕๔๐ ชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบก็ยังคงอยู่ในภาวะที่ต้องดิ้นรนไม่หยุดหย่อน ในพื้นที่เขตทุ่งพรทางด้านทิศเหนือของทะเลสาบ ชาวนาที่พอจะมีทุนจากการจ้างงาน ขาย หรือเหลือเก็บมาจากอาชีพอื่น ก็พยายามดิ้นรนทำนาให้ได้ปีละ ๒ ครั้งเพื่อเพิ่มผลผลิต โดยการลงทุนเจาะบ่อบาดาลกลางทุ่งนา แต่ทำได้เพียงฤดูกาลเดียวก็ต้องเลิกล้มเพราะปริมาณน้ำใต้ดินในเขตนี้มีไม่เพียงพอ พวกเขาจำยอมต้องหันกลับมาทำนาปีละครั้งเหมือนเดิม แต่สภาพเศรษฐกิจและสังคมไม่เอื้อให้พวกเขาหมกมุ่นเช่นนั้นได้อีกแล้ว พื้นที่ใน

เขตนี้บางส่วนจึงถูกปรับเป็นสวนยางพาราและสวนผลไม้ ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญของกลุ่มทะเลสาบในเขตเขื่อน อย่างไรก็ตาม ไร่ที่ปลูกพืชที่ไม่เหมาะสมแก่การเจริญเติบโตของพืชซึ่งตามปกติควรปลูกบนที่สูง พืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ของชาวนาจ้างยืนต้นอย่างเหงาเศร้าแคระแกร็น และให้ผลผลิตที่ไม่คุ้มทุน นี่คือปัญหาในรูปแบบเดิมที่ยังไร้ทางออก เป็นความซับซ้อนในลักษณะที่ “จะกลับก็ไม่ได้ จะไปก็ไม่ถึง” วนเวียนอยู่ในวังวนของความยากจนและการแตกสลายของชุมชนอย่างช้าๆ ขนาดและความมั่นคงของชุมชนชาวนาจ้างกลุ่มทะเลสาบในปัจจุบันจึงต้องเล็กลงๆตามกาลผ่านเลยของกาลเวลา

อย่างไรก็ตาม เส้นทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านของกลุ่มทะเลสาบก็ไม่ได้เดินเข้าสู่มุมอับดังลักษณะการผลิตที่กล่าวมาเพียงอย่างเดียว หากยังมีการทำตาลโตนด การทำสวนยางพารา และการจับสัตว์น้ำในทะเลสาบ ซึ่งดำเนินควบคู่กับการทำนาโดยตลอดและได้เริ่มตอบสนองระบบตลาดเข้มข้นขึ้นตั้งแต่ช่วงต้น ๆ ของยุคนี้ แต่อาชีพการทำตาลโตนดและการทำประมงก็ต้องประสบชะตากรรมเช่นเดียวกับอาชีพทำนา ในขณะที่อาชีพทำสวนยางพารากลับสอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจแบบใหม่และเติบโตขึ้นมาตามลำดับจนปัจจุบัน

๒) วิถีแห่งการแลกเปลี่ยน

ผลกระทบจากโครงสร้างการผลิตแบบเกษตรแผนใหม่อีกกรณีหนึ่งที่ควรกล่าวถึงคือ การทำให้ความสัมพันธ์ทางการผลิตและการแลกเปลี่ยนระหว่างชาวบ้านด้วยกันเองต้องลดน้อยถอยลง กระทั่งเชื่อได้ว่าหากไม่มีวัฒนธรรมการผลิตแบบเกษตรดั้งเดิมหลงเหลืออยู่บ้างแล้ว ดูเหมือนว่าชุมชนชาวนาจ้างจะก้าวไปสู่วิถีการผลิตแบบเกษตรแผนใหม่ได้โดยไม่จำเป็นต้องสร้างความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน รูปการณ์ทางความคิดแบบราชการเช่นนี้จะเริ่มมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๗๐ แล้ว โดยเฉพาะในวารสาร ‘ศรัทธมราชาศึกษา’ ซึ่งราชการใช้เป็นสื่อกลางในการเผยแพร่ความรู้สมัยใหม่สู่ชุมชนนั้น มีข้อวิพากษ์วิจารณ์ของข้าราชการถึงลักษณะการทำนาของชาวนาจ้างกลุ่มทะเลสาบที่มักจะทำกันอยู่เป็นหย่อมๆว่าแต่ละหย่อมจะกระจุกกันอยู่อย่างแออัด ทำให้ไม่สามารถขยายพื้นที่การผลิตและไม่สามารถแบ่งสรรทรัพยากรน้ำได้อย่างทั่วถึง ทั้งที่ในเส้นทางการผลิตที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษแล้ว การทำผลิตในลักษณะนี้จะช่วยพวกเขาได้ ทั้งในแง่ของการกระจายความเสี่ยงจากภัยธรรมชาติและร่วมมือป้องกันภัยจากสังคม เช่น แมลง สัตว์ป่า ฝูราญ และนักเลงต่างถิ่น เป็นต้น

ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๑๐ เป็นต้นมาแล้วที่แบบแผนการเกษตรแผนใหม่ เริ่มเข้าเกาะกุมความรู้สึกนึกคิดและสร้างความหวังให้ชาวนาจ้างกลุ่มทะเลสาบ ด้วยพฤติกรรมการส่งเสริมของข้าราชการและการชี้ชวนสนับสนุนอย่างเข้มข้นของรัฐบาล ขณะที่ความหวังใหม่

คล้าย ๆ กับระบบแผนการเกษตรแบบดั้งเดิมลงทีละน้อย รัฐบาลก็ได้นำเสนอกลจักรตัวใหม่ซึ่งปรากฏเป็นรูปธรรมเด่นชัดขึ้นในวงจรของการเพาะปลูก กลจักรตัวใหม่ในโครงสร้างใหม่นี้ก็คือ 'องค์กรธุรกิจทางการเกษตร' ซึ่งแผ่สาขาจากธุรกิจระดับชาติลงมาสู่ชุมชน ชาวนาอย่างรวดเร็ว ปู่เคมีที่องค์กรธุรกิจดังกล่าวจัดสรรผ่านมาทางสถาบันการเมืองและระบบราชการในนามของ 'ปุ๋ยเกษตรสงเคราะห์' เริ่มมีมากขึ้นในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ รถไถเดินตามหรือ 'ควายเหล็ก' ก็เข้ามาสู่ความนิยมของชาวนาอย่างรวดเร็วในทศวรรษเดียวกันนี้ เนื่องจากสนนราคาในการซื้อและราคาจำนองไม่แพงมากนัก ทำให้พวกเขา รู้สึกว่าความหวังที่รัฐบาลสร้างขึ้นมาจากนโยบายการเกษตรแผนใหม่นั้นเป็นความหวังที่พอจะจับต้องได้

ควรกล่าวเพิ่มเติมด้วยว่าความรู้สึกว่า 'แพง' หรือ 'ไม่แพง' ในราคาซื้อหรือจำนองรถไถเดินตามนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับโอกาสในการแสวงหาเงินตราของพวกเขาด้วย กล่าวคือ การที่พวกเขา รู้สึกว่าราคาซื้อและราคาจำนองรถไถเดินตามไม่แพงมากนัก หรืออยู่ในระดับราคา ที่พอจะซื้อหรือจำนองได้ ก็เพราะพวกเขาเริ่มยอมรับในอำนาจ มองเห็นความสำคัญ และมีเงินตราใช้จ่าย กล่าวอย่างถึงที่สุดก็เพราะในขณะนั้นพวกเขามีช่องทางในการหาเงินตราที่หลากหลายมากขึ้นแล้วนั่นเอง ช่องทางหรือโอกาสที่ว่านี้ส่วนใหญ่จะอยู่ในชุมชนเมือง เช่น กรรมการทางรถไฟ กรรมการท่าเรือ หรือการขายแรงงานในลักษณะอื่นๆ เป็นต้น

จะอย่างไรก็ตาม การช่วยเหลือจากรัฐบาลในทุกกรณีชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบไม่ได้คิดรวมเข้าไปเป็นต้นทุนในการผลิตด้วย ยังผลให้ชาวนาในหลายพื้นที่คิดว่าพวกเขาได้ผลตอบแทนจากการผลิตอย่างเหมาะสมเพียงพอ วิธีคิดเช่นนี้เป็นวิธีคิดภายใต้ความสัมพันธ์แบบพึ่งพิง ซึ่งถ้าหากผู้ให้การพึ่งพิงปฏิเสธที่จะรับภาระต่อไป พวกเขา ก็จะไม่สามารถยืนอยู่ได้ด้วยตัวเอง ดังเช่นที่ชาวนาทุ่งระโนดได้พึ่งพิงต้นทุนน้ำจืดของการชลประทานมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๐๐ ต้องประสบปัญหาหน้าจืดในทะเลสาบไม่พอเพียงในปลายทศวรรษ ๒๕๒๐ ส่งผลให้เกิดการอพยพออกไปขายแรงงานนอกชุมชนครั้งใหญ่ในทศวรรษ ๒๕๓๐ โดยทิ้งที่นาไว้กับนายทุนนาทุ่งในลักษณะของการขาย จำนอง หรือให้เช่า อาจมีบ้างบางส่วนที่ยังทำการผลิตอยู่ในพื้นที่เดิมซึ่งพวกเขาได้เปลี่ยนนาข้าวเป็นนาทุ่งไปด้วยแล้วเช่นกัน กระทั่งความขัดแย้งระหว่างชาวนาข้าวกับชาวนาทุ่งได้ปะทุขึ้นในปี ๒๕๓๑ เมื่อนาทุ่งเริ่มเสื่อมสภาพจนไม่อาจใช้ประโยชน์ได้อีกในช่วงต้นๆของทศวรรษ ๒๕๔๐ นี้เองที่ความขัดแย้งดังกล่าวเริ่มจะลดความรุนแรงและสร้างชาลง

จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ทางการผลิตและการแลกเปลี่ยนที่เคลื่อนย้ายคู่สัมพันธ์จากชาวนากับชาวนาไปสู่ชาวนากับรัฐบาลและองค์กรธุรกิจนั้น ถึงที่สุดแล้วได้กลายเป็นต้นทุนที่บานปลาย และส่งผลให้การผลิตของชาวนาเข้าสู่มุมอับได้รวดเร็วยิ่งขึ้น ความสัมพันธ์

(ทางการผลิต) เช่นนี้ทำให้วัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนต้องเปลี่ยนโฉมไปด้วยอย่างสิ้นเชิง การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบดั้งเดิมที่ค่อยๆ พัฒนาคลี่คลายไปสู่ 'การออกปากกินวาน' และ 'ออกปากจ้าง' ในช่วงทศวรรษ ๒๔๙๐-๒๕๐๐ (ช่วงปลายของยุคเปลี่ยนผ่าน) ได้เปลี่ยนไปเป็นการเกิดขึ้นของอาชีพ 'ลูกจ้าง' อย่างเต็มรูปแบบ 'ของสมนาคุณ' ที่ 'พวกเก็บข้าวจ้าง' เคยพึงพอใจที่จะรับเมื่อช่วงทศวรรษ ๒๔๘๐-๒๔๙๐ (ช่วงต้นของยุคเปลี่ยนผ่าน) ดูเหมือนจะเป็น 'ค่าตอบแทน' ที่ไม่ยุติธรรมเสียแล้ว หลังทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นต้นมา ค่าตอบแทนแรงงานที่พวกเขาพึงใจจะต้องอยู่ในรูปแบบของพระเจ้าเงินตรา เพราะข้าวของเหล่านั้นแม้ว่าไม่สามารถผลิตได้เองและเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องกินต้องใช้ แต่เพียงมีเงินเท่านั้นใครก็สามารถหาซื้อสิ่งที่ต้องการได้จากตลาดทั่ว ๆ ไป

สำนักแห่งนี้ถูกสนับสนุนด้วยเส้นทางการคมนาคมที่ได้รับการพัฒนาให้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว มีการตัดถนนหลายสายเข้าสู่ชุมชน มีเรือเมล์โดยสารมากขึ้นจนสามารถเชื่อมโยงชุมชนริมทะเลสาบได้ทุกทิศทาง และกลายเป็นธุรกิจการขนส่งที่ต้องแข่งขันกันมากในช่วงทศวรรษ ๒๕๑๐-๒๕๒๐ เช่น จัดให้มีของที่ระลึกหรือของชำร่วยแจกแถมให้เป็นสินน้ำใจสำหรับผู้โดยสารที่มาใช้บริการ เป็นต้น ปริมาณของผู้โดยสารและประเภทของสินค้าที่ผู้โดยสารนำไป-กลับระหว่างชุมชนมีจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้เรือเมล์ต้องขึ้นค่าโดยสารและค่าระวางบรรทุกตามจำนวนของสินค้า (ในขณะที่ช่วงแรกๆ จะคิดเฉพาะค่าโดยสารแต่ไม่คิดค่าระวางบรรทุก) สภาพเช่นนี้ทำให้ชาวนาในชุมชนพบช่องทางใหม่และผันตัวเองไปเป็นพ่อค้าแม่ค้า ทำหน้าที่เป็นคนกลางในการแลกเปลี่ยนผ่านระบบเงินตราระหว่างเมืองกับชุมชนของตนเอง

สภาพพื้นที่อันหลากหลายของบริเวณลุ่มทะเลสาบที่มีทั้งเขตเขาควน เขตทุ่งราบ และที่ราบลุ่มชายฝั่งทะเล ซึ่งเป็นที่มาของผลผลิตอันแตกต่างกันและเคยเป็นเอกลักษณ์ของชุมชนทั้งสามหมู่ คือหมู่เขาหรือหมู่เหนือในเขตเขาควน หมู่ทุ่งหรือหมู่หน้าในเขตทุ่งราบ และหมู่เลหรือหมู่นอกในเขตที่ราบลุ่มชายฝั่งทะเล ความหลากหลายของพื้นที่ ความแตกต่างของผลผลิต และเอกลักษณ์ของชุมชนในแต่ละหมู่ ในยุคนี้ดูเหมือนจะไม่ใช่ว่าปัจจัยสำคัญของการแลกเปลี่ยนพึ่งพากันอีกต่อไป เพราะชุมชนชาวนาหรือหมู่ทุ่ง (รวมถึงหมู่เขาหรือหมู่เหนือและหมู่เลหรือหมู่นอกด้วย) สามารถซื้อหาสินค้าที่ต้องการทุกอย่างได้ในตลาด ไม่ว่าจะเป็นสินค้าที่ผลิตขึ้นเองในบริเวณลุ่มทะเลสาบ สินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ หรือที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ

ภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนที่ปราศจากเยื่อใยเช่นนี้ ย่อมสะท้อนถึงความเปราะบางของสายใยสัมพันธ์ระหว่างชาวนาผู้เปลี่ยนไปกับญาติมิตรหรือ

ชุมชนที่เปลี่ยนแปลง วันนี้ชาวนาผู้โดดเดี่ยวในบางชนบท คนที่เสาะเร่ร่อนอยู่ในป่ามรสุมสาย
โหล่ อาจจะตัดสินใจละทิ้งพื้นนาและชุมชนได้อย่างง่ายดาย

๓) ความสัมพันธ์ทางสังคม

การเติบโตและหยั่งรากลงสู่ท้องถิ่นแห่งลุ่มทะเลสาบอย่างลึกซึ้งของระบบราชการได้
ขยายกิ่งก้านสาขาเข้ามาสู่ชุมชนชาวนาอย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้น ทั้งโดยรูปแบบของการปกครอง
ส่วนท้องถิ่น โรงเรียน สถานือนามัย ตลอดจนจนพัฒนาการแขนงต่างๆ ผลพวงของการแลกเปลี่ยน
ผ่านระบบตลาดทำให้เกิดชนชั้นใหม่ขึ้นในโครงสร้างของชุมชนชาวนา คนกลุ่มดังกล่าว
ได้แก่ ข้าราชการ เช่น ครู ตำรวจ เจ้าหน้าที่อนามัย นักพัฒนา ฯลฯ และชาวนานายทุน
น้อย เช่น พ่อค้า แม่ค้า เจ้าของโรงสีขนาดเล็กและกลาง ฯลฯ ขณะที่ผู้นำชุมชน เช่น กำนัน
ผู้ใหญ่บ้าน และผู้ช่วยหรืออาสาสมัครในระดับต่างๆ แม้ว่าจะเป็นตัวแทนมาจากชาวบ้าน แต่
ก็มีภาพลักษณ์เป็นข้าราชการหรือกลไกของระบบราชการด้วย ชนชั้นใหม่เหล่านี้ได้กลายเป็น
เป็นต้นแบบของวิถีชีวิตสมัยใหม่ที่เข้าถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการ
เมืองได้ก่อนชาวบ้าน เพราะพวกเขาสัมพันธ์อยู่กับรัฐ เมือง และชุมชนอื่นๆ อย่างใกล้ชิด มี
โอกาสอ่านหนังสือพิมพ์ ฟังวิทยุ และมักจะมีเครื่องใช้ไฟฟ้าใช้เป็นคนแรกๆ ของหมู่บ้าน

คนกลุ่มนี้จึงมีภาพลักษณ์เป็นผู้นำตามธรรมชาติไปโดยปริยายและกลายเป็นแบบ
อย่างของชีวิตที่ประสบความสำเร็จ ซึ่งชาวนาที่ยังวนเวียนอยู่ใน 'กำพืดเดิม' จำต้องแหงน
มองอย่างวาดความหวัง และนี่คือโครงสร้างของความสัมพันธ์ทางสังคมรูปแบบใหม่ที่ทำให้
ชาวนายอมรับที่จะมี 'นาย' เพิ่มขึ้นในชุมชน

ในห้วงเวลาเดียวกันนี้ บุตรหลานของชุมชนซึ่งเคยเข้าศึกษาในระบบการศึกษาสมัย
ใหม่ก็ได้จบการศึกษาออกมา และหลุดพ้นจากสภาพของชาวนาไปประกอบอาชีพข้าราชการ
การ กลุ่มคนรุ่นใหม่เหล่านี้เป็นแบบอย่างที่ดีที่ชาวนาใช้อ้างอิงเพื่อสร้างแรงทะเยอทะยานให้
แก่บุตรหลานรุ่นต่อไป พวกเขากลายเป็นแบบอย่างแห่งความสำเร็จหรือ 'หน้าตา' ที่ครอบ
ครัวและชุมชนภาคภูมิใจ ดังที่สะท้อนให้เห็นอยู่เนืองๆ จากหนังสือ 'ระลีกานศพ' ซึ่งมักจะ
กล่าวถึงความสำเร็จของผู้ตายในการส่งบุตรหลานออกไปประสบความสำเร็จ ทั้งด้านการ
ศึกษาและหน้าที่การงาน การบวชเรียนซึ่งเคยเป็นช่องทางสำคัญในการเปลี่ยนแปลงสถาน
ภาพมาตั้งแต่โบราณ กลายเป็นทางเลือกสุดท้ายในชุมชนไปอย่างง่ายดายในทศวรรษ ๒๕๒๐
และกลายเป็นหนทางที่ชาวนาไม่ปรารถนาให้บุตรหลานเลือกอีกเลยในทศวรรษต่อมา

ความนิยมในการบวชเรียนที่ลดจำนวนลงแทบจะโดยสิ้นเชิงนั้น นอกจากจะสะท้อน
ให้เห็นประสิทธิภาพของการศึกษาสมัยใหม่แล้ว ในทางกลับกันก็ยังเป็นดัชนีชี้ถึงการสูญเสีย
บทบาทนอกโลกพระธรรมของวัดและพระสงฆ์ซึ่งเคยยิ่งใหญ่อยู่ในอดีตลงโดยสิ้นเชิงอีกด้วย

บทบาทสำคัญของพระสงฆ์ในยุคนี้จึงอยู่ที่ผู้นำทางพิธีกรรมเป็นด้านหลัก อย่างไรก็ตาม การที่วัดและพระสงฆ์เคยมีพื้นฐานความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นกับชุมชนมาตั้งแต่โบราณ ชาวนาจึงยังใช้วัดเป็นต้นทุนสำหรับการศึกษาศาสนาใหม่ ด้วยการส่งลูกหลานออกไปเรียนหนังสือแล้วอาศัยอยู่กับพระสงฆ์ที่เป็นครูญาติ (หรือเป็นลูกหลานของชุมชน) ในแง่นี้ ระบบความสัมพันธ์ที่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชนลุ่มทะเลสาบทั้งระบบเครือญาติและระบบเกลา-ดอง จึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ถูกนำมาใช้ลดต้นทุนที่เป็นเงินตรา เหมือนกับที่เคยใช้แทนต้นทุนในการผลิตและการแลกเปลี่ยน

ปรากฏการณ์เช่นนี้ชี้ให้เห็นว่า แม้การเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นในบริเวณลุ่มทะเลสาบจนแทบจะไม่เหลือร่องรอยเดิมใดๆอีกแล้วในทศวรรษ ๒๕๓๐ แต่ระบบเครือญาติก็ยังคงเป็นระบบที่มีประสิทธิภาพอยู่ไม่น้อย เหตุที่ระบบเครือญาติยังดำรงอยู่ได้ท่ามกลางโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจที่บิดเบี้ยวเช่นนี้ ก็เพราะผู้คนแห่งลุ่มทะเลสาบได้มีสำนึกอยู่แล้วอย่างเหนียวแน่นมั่นคง

ถึงกระนั้น ภายในชุมชนเองในบางสถานการณ์ดูเหมือนประสิทธิภาพของระบบเครือญาติจะเบาบางลงไม่น้อย เนื่องจากมักจะเกิดความขัดแย้งในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินกันใหญ่เครือญาติโดยสายเลือดอยู่เสมอ อำนาจของผู้นำตามประเพณีเริ่มสั่นคลอนได้บ้างลงผู้อาวุโส ศิลปิน หรือหมอพื้นบ้านก็อาจจะกลายเป็นเหยื่อของความขัดแย้งได้ไม่ยาก หากเสนอตัวเข้าไปเป็นตัวกลางไกลเกลี่ยความขัดแย้งดังกล่าว สิ่งเหล่านี้สะท้อนถึงสำนึกในระบบอาวุโสที่เริ่มเฉื่อยลงเนื่องจากระบบครอบครัวเดี่ยวได้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เกิดขึ้นในขณะที่ชุมชนชาวนาเริ่มอ่อนเปลี้ยเพลียแรง (เพราะการพึ่งพารัฐและตลาด) ความจำเป็นใหม่ๆในชีวิตที่เกิดจากโครงสร้างความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ ทำให้ปัญหาหลายได้เป็นปัญหาประการเดียวในชีวิตที่ชาวนาเชื่อว่า หากสามารถแก้ไขได้ก็จะส่งผลดีต่อทุกๆกรณี การแสวงหาเงินตราจึงเริ่มให้ความสำคัญกับความชอบธรรมในวิธีการน้อยลง จึงเป็นที่มาของปัญหาสังคมอีกมากมายที่เป็น 'ปัญหาโลกแตก' ของสังคมใหม่อยู่ในขณะนี้ ไม่ว่าจะเป็นการแย่งชิงทรัพยากร (เช่น ชาวนาข้าวกับนาทุ่งเมื่อทศวรรษ ๒๕๓๐) ปัญหาผู้หญิงอพยพออกไปประกอบอาชีพโสเภณี (โดยเฉพาะในเมืองท่องเที่ยว เช่น หาดใหญ่ และเมืองทางฝั่งทะเลอันดามัน) ปัญหาเจ้าพ่ออิทธิพล ปัญหาโจรเล็กโจรน้อย ปัญหามือปืนรับจ้าง ปัญหาฆาตกรรมจำแลง ปัญหายาเสพติด ปัญหาอุบัติเหตุ เป็นต้น

ดูเหมือนการล่มสลายของชุมชนชาวนาจะผูกพันกับปัญหาสังคมอย่างไม่มีทางปฏิเสธได้ เหมือนที่ใครเคยกล่าวไว้นั่นแหละว่า ความกร้าวแกร่งของจิตใจจากวิถีดั้งเดิมของชุมชนชาวนา ผนวกกับความสิ้นไร้ท่ามกลางโครงสร้างของสังคมและเศรษฐกิจแบบแผนใหม่ ทำให้

มือเป็นรับจ้าง และนักทออาชญากรรมใจถึงก้าวออกมาจากชุมชนชาวนาด้วยแถวอันยาวเหยียดทีเดียว

๔) ภาพสะท้อนจากวรรณกรรม

ใน ๒ ยุคก่อนหน้านี้นี้ กล่าวได้ว่ากวีชนชั้นปกครองและพระสงฆ์มีบทบาทต่อทิศทางและอัตลักษณ์ของวรรณกรรมลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างไม่อาจปฏิเสธได้ ขณะที่กวีชาวบ้านส่วนหนึ่ง เช่น แดง นักปราชญ์ เสือ ตอนนคัน ปาน ชีซ่าง ฯลฯ แม้พวกเขาได้สร้างสรรค์งานวรรณกรรมมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๗๐ แต่ทิศทางของการสร้างสรรค์เนื้อหาทางวรรณกรรมของกวีกลุ่มนี้ก็ไม่สามารถสลัด “แนวคิด” ที่ทำหน้าที่เผยแพร่อุดมการณ์ของศาสนาและอุดมการณ์รัฐไทยแบบที่กวีชนชั้นปกครองและกวีพระสงฆ์มีได้ ทั้งนี้ก็เพราะอิทธิพลทางการศึกษาซึ่งกวีชาวบ้านได้รับจากพระสงฆ์และระบบการศึกษาสมัยใหม่เป็นอิทธิพลที่สามารถฝังรากลงในระบบความคิดและจิตสำนึกอย่างลึกซึ้งขึ้นทุกขณะ

อย่างไรก็ดี ท่ามกลางการถูกรอบงำทางระบบความคิดและจิตสำนึกที่ส่งผลลึกล้ำถึง “แนวคิด” ในวรรณกรรมท้องถิ่นดังกล่าวนี้ ก็เชื่อว่าส่งผลให้อัตลักษณ์ของกวีชาวบ้าน โดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นต้นมาเกิดขึ้นไม่ได้ ทั้งนี้เมื่อพิจารณาวรรณกรรมในยุคนี้โดยรวมเราก็พบว่าคุณูปการประการสำคัญที่กวีชาวบ้านมีต่อวัฒนธรรมวรรณกรรมในลุ่มทะเลสาบสงขลา ก็คือโครงเรื่องวรรณกรรมใหม่ๆ บรรยายภาค บุคลิกและพฤติกรรมใหม่ๆ ของตัวละครที่เปลี่ยนแปลงไปพร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงของชุมชน ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ย่อมชี้ให้เห็นการหลุดพ้นออกมาจาก “ชนบ” และ “ตัวแบบ” ในระดับหนึ่ง อันเป็นผลจากการเปลี่ยน “มุมมอง” จากการมองมุมสูงในแบบการมองของชนชั้นปกครองและพระสงฆ์ มาสู่การมองในแนวระนาบกว้างอันเป็นมุมมองภายในของชาวบ้านเอง ผลก็คือพื้นฉากที่เป็นชุมชนเล็กชุมชนน้อยจริงๆ ปรากฏในวรรณกรรมลุ่มทะเลสาบยุคทศวรรษที่ ๒๕๐๐ มากขึ้นจนในที่สุด ฉากเหล่านี้ก็เปิดพื้นที่ให้กับตัวละครที่เป็นชาวบ้านทั่วไปมีบทบาทต่อท้องเรื่องของวรรณกรรมมากขึ้น แม้ว่าแนวคิดและภาษาจะยังคงร่องรอยของการสืบทอดสานต่ออุดมการณ์แบบพระพุทธศาสนาและอุดมการณ์รัฐอยู่เช่นเดิมก็ตาม

กระนั้นก็ดี จำเป็นต้องกล่าวไว้ด้วยว่า ระหว่างอุดมการณ์พระพุทธศาสนาและอุดมการณ์รัฐดังกล่าวนี้ อุดมการณ์รัฐดูเหมือนจะสามารถครอบครองพื้นที่ในวรรณกรรมของชาวบ้านได้มากกว่า กวีพระสงฆ์รุ่นใหม่ๆ เองก็สร้างสรรค์วรรณกรรมออกมาในทิศทางดังกล่าวนี้ หลักการทางพระพุทธศาสนาถูกนำมาเชื่อมร้อยกับหลักการทางการเมืองการปกครองกระทั่งอาจกล่าวได้ว่าหลักธรรมได้กลายเป็นเครื่องมือในการส่งเสริมอุดมการณ์การปกครองไปในที่สุด โดยเฉพาะในยุคของการสร้างชาติสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

ในวรรณกรรมของกวีเหล่านี้การปลูกฝังแนวคิดพุทธศาสนิกชนที่ดีจึงมุ่งกลมกลืน พฤติกรรมที่ดีให้แก่ชาวนาเพื่อความพร้อมสำหรับการผลิตและการบริโภคในตลาดทุนนิยม และความเป็นพลเมืองที่ดีของชาติ ซึ่งจะส่งผลสะท้อนกลับถึงความมั่นคงของชาติไทยต่อไป เกิดวรรณกรรมที่พยายามเน้นย้ำให้เห็นพิษภัยของการพนัน การดื่มสุรา ความเกียจคร้าน และการไม่รักชาติขึ้นเฉพาะเรื่องเฉพาะประเด็น บางครั้งก็ยกชาวบ้านที่ล้มเหลวขึ้นมาเป็นตัวเอกในวรรณกรรมเพื่อสะท้อนให้เห็นความต่ำต้อยและยากไร้เพราะวิถีชีวิตที่ไม่ทำการผลิต ของชาวบ้านเหล่านี้

ควรกล่าวไว้ด้วยว่า ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๐๐ ขณะที่กวีชาวบ้านมีบทบาทในการสร้างสรรค์วรรณกรรมลุ่มทะเลสาบมากขึ้นนี้ ในทิศทางเดียวกัน กวีที่เป็นข้าราชการรุ่นใหม่ โดยเฉพาะข้าราชการครูซึ่งเป็นผลผลิต/ผลตอบแทนจากการศึกษาสมัยใหม่ที่ได้รับการยอมรับมากขึ้นตั้งแต่ปลายทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมาก็ได้สร้างสรรค์งานวรรณกรรมขึ้นมาเหมือนกัน โอกาสที่มากกว่าคนทั่วไปในการเดินทางโดยการคมนาคมสมัยใหม่ที่พัฒนามากขึ้น ทำให้ข้าราชการกลุ่มนี้ได้รู้เห็นท้องถิ่นที่อยู่ไกลจากท้องถิ่นเดิมออกไป และมองเห็นกิจกรรมอันหลากหลาย ในยุคนี้วรรณกรรมนิราศลุ่มทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่จึงเป็นผลงานของกวีข้าราชการเหล่านี้ ขณะเดียวกัน แนวคิดที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศก็มีทิศทางเปลี่ยนไปสู่การให้ความสำคัญกับอุดมการณ์ของรัฐที่ส่งผ่านมาอย่างตรงไปตรงมาทางกลไกของราชการ บทบาทของโรงเรียนถูกย้ำเน้นในฐานะศูนย์กลางของชุมชน ขณะที่ชนบของการแตงนิราศซึ่งเคยเป็นอัตลักษณ์ของนิราศลุ่มทะเลสาบสงขลามาในยุคเปลี่ยนผ่านก็ค่อยๆ หวนกลับไปสู่ชนบทเก่าแก่ซึ่งกวีส่วนกลางเคยใช้เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาส่งทอดมาถึงยุคต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นชนบที่การศึกษาสมัยใหม่อนุรักษ์และปลูกฝัง โดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๑๐ มาการเดินทางตามรอยชนบทนิราศแบบอนุรักษนิยมจากส่วนกลาง (ผ่านทางการศึกษา) นี้ส่งผลให้วรรณกรรมนิราศของข้าราชการเหล่านี้มีคุณค่าในฐานะบันทึกทางสังคมน้อยมาก

ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับวรรณกรรมเหล่านี้สะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจที่ผันแปรไปอย่างแยกไม่ออก การเกิดขึ้นของกวีข้าราชการรุ่นใหม่จำนวนมากสะท้อนถึงความเปลี่ยนแปลงที่กลุ่มข้าราชการเติบโตขึ้นมาเป็นกลุ่มผู้นำในชุมชนกลุ่มใหม่และกลายเป็น "ตัวแบบ" ของความทันสมัยและความสมบูรณ์แบบของชีวิตสมัยใหม่สามารถ "เข้าถึง" มาตรฐานและความถูกต้องของข่าวสารและความรู้ได้เร็วและใกล้ชิดกว่า ขณะที่ตัวละครที่เป็นชาวบ้านซึ่งเข้าไปมีพื้นที่ในวรรณกรรมมากขึ้นก็เป็นผลมาจากการที่กวีมองว่าตัวละครเหล่านี้เป็นกลุ่มคนที่สมควรต้องถูกกลมกลืนเสียใหม่ด้วยอุดมการณ์สังคม

และเศรษฐกิจสมัยใหม่ ทำให้การเปิดพื้นที่ที่ได้เคยมีสัมปทานบ้างมาเป็นของชาวเราโดยตรง

บทบาทและสถานะภาพของกลุ่มผู้นำใหม่อย่างข้าราชการเหล่านี้ยังส่งผลให้การสร้างสรรค์วรรณกรรมยุคหลังทศวรรษ ๒๕๑๐ เป็นต้นมาเปลี่ยนโฉมหน้าไปขนานใหญ่ด้วย กล่าวคือ เมื่อกระแสของวรรณกรรมสมัยใหม่ในภาคกลางเร่งเร็วขึ้น วรรณกรรมกระแสหลักของภาคกลางเคลื่อนคลายไปเป็นวรรณกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก และวรรณกรรมกลายเป็น "สินค้าทางวัฒนธรรม" กลุ่มข้าราชการก็สามารถเข้าถึงมันได้เร็วกว่าคนอื่นได้เร็ว และเป็นคนกลุ่มแรกๆ ที่ปรับเปลี่ยนขนบของการสร้างสรรค์ รูปธรรมนี้เห็นได้ชัดจากการเกิดขึ้นของกลุ่มนักเขียนกลุ่ม "นาคร" ซึ่งเป็นแหล่งรวมของข้าราชการและนักศึกษาเมื่อทศวรรษ ๒๕๒๐ ที่หันไปสร้างสรรค์วรรณกรรมในขนบของวรรณกรรมภาคกลางสมัยใหม่กันอย่างจริงจังจนกระทั่งปัจจุบัน ปรากฏการณ์นี้จึงย่อมสะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงและการเคลื่อนเปลี่ยนของชุมชนชาวนารอบลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ไม่อาจแยกออกจากความเปลี่ยนแปลงและกระแสการเคลื่อนเปลี่ยนของภาคกลางได้อีกต่อไป.

ทศวรรษ ๒๕๑๐ การส่งเสริมและการพัฒนาจากภาครัฐได้ถูกส่งมาถึงอย่างเข้มข้น ในขณะที่ปัจจัยเร่งอันหลากหลายซึ่งได้เริ่มต้นมาก่อนแล้วตามลำดับได้ทำหน้าที่ของมันอย่างเสร็จสิ้นสมบูรณ์ในยุคนี้ ไม่ว่าจะเป็นการเริ่มปลูกยางพาราครั้งแรกขึ้นที่กันตัง (จ.ตรัง) เมื่อปี ๒๕๔๒ การจำกัดสิทธิที่ทำกินของคนต่างด้าวในทศวรรษ ๒๕๖๐ ซึ่งมีผลกระทบต่อระบบผลิตข้าวของคนจีน ทำให้คนจีนเปลี่ยนจากการผลิตมาเป็นผู้ค้าขาย ก่อนจะส่งผลให้มีการบุกเบิกที่ดินเป็นสวนยาง และเริ่มปลูกยางอย่างจริงจังในบริเวณลุ่มทะเลสาบ (โดยอาศัยทุนจากการประกอบธุรกิจและประสบการณ์ในการทำสวนยางจากมลายู) สงครามเกาหลีเมื่อปี ๒๕๓๓ ที่ส่งผลให้ยางพารามีราคาสูงขึ้นในฐานะของวัตถุดิบที่จะใช้ผลิตยวทูทประจำปี การให้เอกสิทธิ์ที่ดินในปี ๒๕๘๐ ถนนรถยนต์สายพัทลุง-หาดใหญ่ ซึ่งเริ่มสร้างด้วยเงินช่วยเหลือของสงครามโลกครั้งที่ ๒ เมื่อปี ๒๕๘๕ (แต่อนุญาตให้ใช้อย่างเป็นทางการในทศวรรษ ๒๕๐๐) กองทุนสงเคราะห์สวนยางที่เริ่มขึ้นในปี ๒๕๐๓ ถนนสายนครศรีธรรมราช-ระโนด-สงขลาซึ่งเปิดใช้ในปี ๒๕๑๖ รวมตลอดถึงการส่งเสริมสุขภาพโดยกระทรวงสาธารณสุข (โรงพยาบาลสงขลาเปิดเมื่อปี ๒๕๘๐) ซึ่งล้วนแต่ส่งผลให้วิถีคิดและทัศนคติที่มีต่อวิถีการผลิตและวิถีแห่งวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเปลี่ยนแปลงไป วิถีคิดและทัศนคติเพื่อการค้าได้เข้ามาแทนที่วิถีคิดและทัศนคติของสังคมเกษตรในลัดสวนที่เข้มข้นขึ้นตามลำดับ และทุกอย่างเริ่มถูกตีมูลค่าเป็นราคาแม้กระทั่ง 'คุณค่าแห่งความดีงาม'

ท่ามกลางช่วงเวลาที่ยังจำต่างๆ ทั้งโดยรูปธรรมและนามธรรมได้เริ่มมีบทบาทอย่างชัดเจน ความคิดความเชื่อของผู้คนก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไปดังที่ปรากฏเป็นรูปธรรมในวรรณกรรม ไม่ว่าจะแนวโน้มของการเติบโตของนักประพันธ์ที่เป็นข้าราชการรุ่นใหม่ ขนบของการแต่งวรรณกรรมนิราศที่ย้อนกลับไปสู่ยุคทองของนิราศสมัยอยุธยา ตลอดจนถึงการให้ความสำคัญกับชาวบ้านในฐานะตัวละครเอกที่ต้องกล่อมเกลามาปลูกฝังทัศนคติสมัยใหม่ และการเกิดขึ้นของ "กลุ่มนาคร" กลุ่มนักประพันธ์ร่วมสมัยที่ยึดเอาขนบการสร้างวรรณกรรมแบบตะวันตกจากภาคกลางมาใช้ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาอันเป็นการร่วมกระแสการสร้างสรรค์วรรณกรรมในฐานะ "สินค้าทางวัฒนธรรม" ของตะวันตก (ผ่านมาทางภาคกลาง) เราสามารถสรุปและเรียกลักษณะเศรษฐกิจในช่วงเวลานี้ได้อย่างเต็มปากเต็มคำว่าเป็นการ 'ผลิตเพื่อขาย เหลือจากขายไว้ใช้ไว้กิน' ในช่วงแรกๆ ก่อนจะพัฒนาอย่างเข้มข้นมาเป็นการ 'การผลิตเพื่อขาย และซื้อใช้ซื้อกิน' ในลำดับต่อมา ในขณะที่ลักษณะทางสังคมวัฒนธรรม (ซึ่งเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวิถีการผลิต) จะเป็นแบบ 'ออกปากจ้าง สร้างทุนกำไร'

๕. บทสรุป

การศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์ ที่เป็นการสังเคราะห์เรียบเรียงมาจากการทำวิทยานิพนธ์จำนวน ๕ เรื่อง และจากการศึกษาเพิ่มเติมในประเด็นที่เกี่ยวข้องอีก ๒ เรื่อง ทำให้สามารถเข้าใจถึงพัฒนาการของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในบริเวณนี้ได้ชัดเจนในระดับหนึ่ง ภาพที่ปรากฏนั้นจะไม่เหมือนกับการค้นพบหรือข้อสรุปต่าง ๆ ที่เคยศึกษากันมาแล้วในภูมิภาคอื่น รวมทั้งภาพส่วนใหญ่ก็อาจไม่ค่อยสอดคล้องกับผลงานการค้นคว้าในภาคีได้ร่วมสมัยขึ้นอื่นๆ เช่นเดียวกัน

ในที่นี้จะขอสรุปภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์เป็น ๔ ประเด็น คือ

พื้นฐานเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในบริเวณนี้สามารถผลิตเลี้ยงตัวเองได้ในระดับหนึ่ง เพราะมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ ทั้งในเขตป่าเขา ที่ราบ และทะเลสาบ อย่างไรก็ตาม แต่เดิมการผลิตของหมู่บ้านก็ไม่ได้แบ่งออกเป็น ๓ ลักษณะตามสภาพพื้นที่ดังกล่าว หากในแต่ละส่วนต่างมีการผลิตหลายอย่างเพื่อความเพียงพอในการดำรงชีพรวม ๆ กันไป ความขาดแคลนและความอุดมสมบูรณ์ของแต่ละเขตได้ชดเชยให้แก่กันอย่างลงตัวด้วยการแลกเปลี่ยนปัจจัยพื้นฐานตามความจำเป็น และแม้ว่าพื้นที่ดังกล่าวจะมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับภายนอกมานานแล้ว แต่ในช่วงก่อนทศวรรษ ๒๔๗๐ ชาวบ้านก็เคลื่อนไหวตอบรับกิจกรรมดังกล่าวน้อยมาก ทั้งนี้ก็เพราะมีข้อจำกัดทั้งในเรื่องของพลังการผลิต เทคโนโลยี และความรู้ต่าง ๆ ที่ยังล้าหลัง ตลอดจนไม่มีแรงจูงใจใหม่ ๆ นอกจากยึดมั่นในศาสนาและไสยศาสตร์อย่างเหนียวแน่น

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาไม่ได้มีอุดมการณ์แบบพอเพียงที่สืบเนื่องเป็นภาพนิ่งเชิงทฤษฎี หากมีความเคลื่อนไหวปรับตัวอยู่ตลอดมาตามแรงผลักดันจากภายในและภายนอกที่เริ่มเข้มข้นมากขึ้นตั้งแต่ประมาณทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมา พัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านจึงแยกไม่ออกกับระบบตลาดที่ชาวบ้านให้การต้อนรับมากขึ้นตามโอกาส ด้วยเหตุนี้ ลักษณะการผลิตจึงเริ่มแบ่งออกเป็น ๓ ลักษณะเด่นชัดขึ้นระหว่าง ชาวสวน ชาวนา และชาวประมง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นแบบค่อยเป็นค่อยไป ดังจะเห็นได้จากสำนึกเกี่ยวกับค่านิยมดังกล่าวของชุมชนที่สะท้อนอยู่ในงานวรรณกรรมว่าได้สัมพันธ์อยู่กับระบบตลาดมากขึ้น จนกระทั่งภายหลังทศวรรษ ๒๕๑๐ มาแล้ว ชุมชนชาวสวนก็สามารถปรับตัวเข้ากับระบบทุนได้ดีขึ้น ในขณะที่ชาวนา และประมงเริ่มมีฐานะตกต่ำลงจากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและการที่ต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตและตลาดภายนอกมากขึ้นไป

ลักษณะวัฒนธรรมชุมชนทั้งในด้านความสัมพันธ์ทางการผลิต การแลกเปลี่ยน รวมถึงความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ตลอดจนการมีน้ำใจแบ่งปันผลผลิตก่อน ทศวรรษ ๒๕๑๐ นั้น ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความจำเป็นในวิถีการดำรงชีพ มากกว่าเป็นวัฒนธรรมเชิงคุณค่าที่เป็นอุดมการณ์ลอย ๆ หากวัฒนธรรมแบบนี้จะเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขและบริบทหนึ่ง ๆ เสมอ เช่นการให้ปันก็เพราะมีเหลือเพื่อเกินบริโภค การช่วยเหลือแรงงานก็เพราะเป็นญาติหรือมีความจำเป็นที่จะต้องร่วมมือกันบุกเบิกหรือป้องกันภัยต่างๆ เป็นต้น แนวคิดเกี่ยวกับ “แรงเกาะเกี่ยว” ของชุมชนจึงมักถูกท้าทายจากปรากฏการณ์ของความขัดแย้งระหว่างหมู่บ้านที่มีใช้พวกเดียวกันอยู่เสมอ ในส่วนของความสัมพันธ์กับธรรมชาติด้านการใช้ทรัพยากร ก็ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนว่าชุมชนมีจิตสำนึกเชิงอนุรักษ์ที่เป็นแบบแผน หากมักจะตัดถวงเอาตามความสามารถเพราะทรัพยากรบางอย่างมีมาก ไม่ว่าจะเป็ปลาในทะเลสาบหรือพืชผลจากป่าเขาที่ชาวบ้านเห็นว่าไม่มีใครเป็นเจ้าของ วิถีวัฒนธรรมดังกล่าวได้คลี่คลายเปลี่ยนแปลงไปตามพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมที่มุ่งเข้าหาระบบตลาดเข้มข้นขึ้นตามลำดับการขยายตัวของรัฐและทุน

ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีความสัมพันธ์ทางด้านการเมืองและทางวัฒนธรรมกับศูนย์กลางสืบเนื่องมาเป็นเวลานานนับตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาเป็นอย่างน้อย และรัฐก็ขยายอิทธิพลเข้ามาครอบงำดินแดนนี้อย่างเป็นจริงในทางปฏิบัติมากขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ด้วยเหตุนี้หมู่บ้านจึงต้องรับภาระต่อรัฐทั้งในรูปของการถูกเกณฑ์แรงงานและเสียภาษีโดยผ่าน “นาย” ในท้องถิ่นที่เข้ามาควบคุมชีวิตชาวบ้านในนามของรัฐจนยากต่อการปฏิเสธ กล่าวได้ว่าเนื้อที่ครึ่งหนึ่งในหน้าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในรอบ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมาของบริเวณนี้ ก็คือกระบวนการรวมชุมชนให้เป็นส่วนหนึ่งของรัฐประชาชาติอย่างเข้มข้นและประสบความสำเร็จลงไปถึงจิตสำนึกของชาวบ้าน เหตุตั้งนั้นจึงไม่แปลกอันใดที่จะมองเห็นได้ชัดเจนว่าชุมชนหมู่บ้านในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาไม่ได้เป็นอิสระจากอำนาจรัฐตลอดมา การต่อต้านหลบหนีในอดีตเกิดขึ้นเพราะชาวบ้านไม่อาจรับภาระที่เกินขีดความสามารถมากกว่าจิตสำนึกอยากเป็นอิสระแบบอนาธิปัตย์นิยม(anarchism) ในทางตรงข้าม ชาวบ้านกลับต้องเข้ามาพึ่งพิงและยอมรับมากขึ้น จนตกอยู่ภายใต้อิทธิพลอย่างสิ้นเชิงทั้งในด้านการทำมาหากิน แบบแผนการดำเนินชีวิต และรูปแบบจิตสำนึก อันส่งผลให้ชุมชนลืมความรู้ต่าง ๆ ที่ได้สืบทอดหล่อเลี้ยงสังคมมานาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการดูแลวิถีวัฒนธรรมของคนรุ่นก่อนว่าเป็นสิ่งล้ำสมัย สิ่งนี้เองที่เป็นเหตุผลอันลึกซึ้งของความอ่อนแอและการล่มสลายของชุมชนในปัจจุบัน แม้ว่าลักษณะของความเหนียวแน่นรักพวกพ้อง ซึ่งเป็นจุดแข็งของชุมชนจะยังคงสืบทอดต่อมา แต่ก็กำลังอ่อนล้าและเจือจางลงทุกที เพราะคนรุ่นหลังไม่ได้ตระหนัก เรียนรู้ว่าจะนำสิ่งนี้มาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์เป็นพลังสำหรับการดำเนินชีวิตในยุคของการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วได้อย่างไร

ภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วงประมาณ ๑๐๐ ปี ที่ผ่านมาจึงมีเส้นทางของตัวเองที่อาจแตกต่างกับส่วนอื่นๆของประเทศ กล่าวคือ จากการศึกษาจะมองเห็นลักษณะเฉพาะของวิถีการทำมาหากินในท้องถิ่นแห่งหนึ่ง ซึ่งดำเนินไปตามเงื่อนไขปัจจัยภายในและภายนอกเป็นแรงผลักดัน และลักษณะของการทำมาหากินนี้ก็สัมพันธ์สอดคล้องและสามารถตรวจสอบได้กับบริบทหรือกิจกรรมด้านอื่นๆของสังคมแม้ว่าจะยังไม่ชัดเจนนักก็ตาม “ความหลากหลาย” ของท้องถิ่นดังกล่าว มีความสอดคล้องกับความเป็นจริงในสังคมไทย เหตุฉะนั้นจึงเห็นว่าควรที่จะศึกษาตรวจสอบกันอย่างเข้มข้นอีกครั้งหนึ่ง เช่นเดียวกับที่ควรทำกับ “ท้องถิ่น” อื่น ๆ ด้วย เพื่อให้ได้ “ความรู้ใหม่” ที่แม่นยำน่าเชื่อถือ องค์ความรู้ดังกล่าวนี้จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับการวางนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่กำลังดำเนินการอยู่ทั้งของส่วนราชการและเอกชน เพราะการพัฒนาที่ดีนั้นจะต้องสัมพันธ์สอดคล้องกับพื้นฐานของสังคม ซึ่งก็คือสภาพความเป็นจริงที่ชาวบ้านได้ต่อสู้ดิ้นรนและปรับตัวมาในประวัติศาสตร์ ไม่ใช่กำหนดให้พวกเขาเดินตามอุดมการณ์ของใคร หรืออยู่ในกรอบแนวคิดทฤษฎีใด ๆ ที่อาจไม่สอดคล้องกับทิวทัศน์ธรรมซึ่งแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น เพราะการพัฒนาที่ขาดความรู้และปัญญานั้นย่อมจะนำมาซึ่งความอ่อนแอแทนความเข้มแข็งของชุมชนที่ทุกฝ่ายปรารถนาจะให้เป็น.

เอกสารที่ใช้ในการสังเคราะห์

- บรรเทิง ศิริมูลิกะ. ศึกษาการผลิตของชุมชนซึ่งเขาบรรทัดในจังหวัดพัทลุงตั้งแต่การจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชจนถึงการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (พ.ศ.๒๕๓๙-๒๕๐๔). วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยทักษิณ. 2545.
- พิเชฐ แสงทอง. ศึกษาลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษา, มหาวิทยาลัยรามคำแหง. 2545
- วินัย สุกใส. วิเคราะห์ภาพสะท้อนเศรษฐกิจสังคมชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่นประเภทร้อยกรองในยุคการพิมพ์ (พ.ศ.๒๕๗๒-๒๕๐๓). วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยทักษิณ. 2545.
- สวัสดิ์ พันธุรัตน์. ศึกษาการผลิตของชุมชนทะเลน้อยตั้งแต่ตั้งอำเภอทะเลน้อยถึงตั้งเขตห้ามล่าสัตว์ป่าทะเลน้อย (พ.ศ.๒๕๙๐-๒๕๑๗). วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยทักษิณ. 2545.
- อุทิศ สังข์รัตน์. การแลกเปลี่ยนผลผลิตของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาในสมัยเรือแม่ (พ.ศ.๒๕๖๕-๒๕๑๖). วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยทักษิณ. 2545
- สมคิด ทองสง พิเชฐ แสงทอง และวิระ แสงเพชร. ประวัติศาสตร์ชุมชนในบริเวณป่าพรุควนเคร็งในเขตรอยต่อจังหวัดพัทลุง สงขลา และนครศรีธรรมราช. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ทะเลสาบสงขลาในกระแสความเปลี่ยนแปลง: ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และกระบวนการทัศน์การพัฒนา" ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา ต.เกาะยอ อ.เมือง จ.สงขลา วันที่ 19-21 มิถุนายน 2546 (ทดลองศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหรือหมู่บ้านในช่วงเวลาประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา)
- สุวิทย์ มาประสงค์. โรคและการบริหารในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ.๒๕๓๒-๒๕๒๕. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ทะเลสาบสงขลาในกระแสความเปลี่ยนแปลง: ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และกระบวนการทัศน์การพัฒนา" ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา ต.เกาะยอ อ.เมือง จ.สงขลา วันที่ 19-21 มิถุนายน 2546 (ทดลองศึกษาถึงศักยภาพในการดูแลตัวเองจากโรคภัยไข้เจ็บของชุมชนในช่วงเวลาประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา)

ปริชญ์ นนงเป็ยน "ชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา กับ มโนทัศน์เรื่องความยั่งยืนของก้านางजू ภาพสะท้อนจากวิถีการผลิตของชุมชนเชิงเขาบรรทัด ช่วงทศวรรษ 2440-2520" หน้า 148-163 ใน **เศรษฐกิจและความยากจน**. เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการและเล่นคผลงานวิจัยเรื่อง "พลังสังคมไทยในทศวรรษหน้า ทางเลือกกับความยั่งยืน" ณ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ จัดโดย คณะกรรมการสมัชชาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา และสำนักวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ วันที่ 30-31 สิงหาคม 2546.